

STORIA TAL INGLTERRA

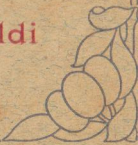
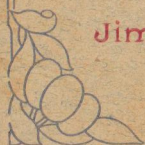
Nru. 106° ୧୧ ୧୧ ୧୧ ୧୧

୧୧ ୧୧ TAL COTBA TAL

MOGHDIJA TAZ-ZMIEN

Jimbieh tlet soldi

MALTA ♦ TAS-SLIEMA ♦ 1911
STAMPERIA TA'S-SALESIANI

STORIA * * *
TAL INGLITERRA

Mictuba gha't-tfal minn
ANNIBALE PRECA *

Nru. 106

STAMPERIA TA'S-SALESIANI
MALTA, TAS-SLIEMA 1911

Proprietà Letteraria

ta

ALF. M. GALEA

Kabel xejn,

Sennejna chemm il darba li dawn il “ Cotba tal Mogħdija taz-Zmien ” ix-xeuka tagħhom iġhallmucom xihaġa, billi fekmithom illi dan iż-żmien tgħadduġ bla ma icun mitluf għalcom.

Id-dinja sabieħa. Uara li Alla ħalakha u ħalak colma fiha, x'hin ra li colloz sewwa, ħalak il bniedem li chelku iġhammarha. U il bnedmin còtru u għammru l'Art, u kassmuha bejniethom : u in-nies zdieket u bdeu iġhejru għall xulxin, colhadd irid sehem l'artijiet li haddiehor laħak ħadimhom kàblu, u in-nies bdiet tissielet ma xulxin u erħilhom min l'actar irazzan lil sieħbu. L'ihma collha tal Art għandhom, mela, li STORIA tagħhom, jigi-fieri li għadda minn għalihom in-nies li għammruhom u għaxu fihom.

Li STORIA TA MALTA intcom issa tafuha, b'is-saħħa ta's-sur Ġużè Muscat-Azzopardi illi fissrilcom bil malti dic li chiteb l'Imħallef P. De Bono (in-Nru. 30 u 31 ta dawn il “ Cotba tal Mogħdija taz-Zmien ”).

Li STORIA TAL INGLITERRA naħsbucom tiaktieku tafuha actar milli chiecu tal artijiet l'ohra, għax magħha għandna x'naksmu l'izjed, mindu il Maltin chitbu lil Nelson jitlob l'is-Sultan tal Ingliterra jidħol għalina u

igħin'na neħilsu mill egħdeuua, bil fehma li mbaġhd nibkgħu taht it-trigrinja ta's-sultan Ġiorġ it-Tielet, u dauw ta urajh. Bil fteħima ta Parigi ta's-sena 1814 bejn Franza, l'Austrija, l'Ingliterra, ir-Russja u il Prussja, dawn il Gżejjer tagħna rtabtu mal Ingliterra, u Malta ngħakdet mal Inqliż, bħalma xtakna aħna u bħalma riedet l'Europa collha.

Jalla isehħilna il ħsieb tagħna li nictbu għalicom li Storia tal Artijiet ta maduarna, u il fehma li għandna l'insemmulcom fuk l'ibljiet tagħhom, biex dawn il COTBA TAL MOGHDIJA TAZ-ZMIEN icunu jisueulcom bosta actar, seewa lilcom chemm l'uliedcom. Sachemm Alla l'imbierec jislifna l'għomor u is-saħħa, aħna bil fehma li nibkgħu dejjem naħdmu għall gid tagħcom : intcom, iżda, nies ta's-saħħa u ta'x-xogħol, atuna ucoll dakka t'id, għalix għalicom u għall uliedcom nħolku, u għalicom bil ħsieb jibkgħu sejjrin il kuddiem. Min, mbaġhd, iħobbcom tasseu u jifhem li dawn il Cotba jistgħu icunulcom ta gid, nitolbuh li chiecu igħin'na, għax is-setgħa ta ħafna nies jaħdmu mgħakkdin flimkien b'fehma uahda, setgħa bil bosta akua milli chiecu ta ħafna nies u colħadd jaħdem għa'r-rasu.

Din li Storia tal Ingliterra cont feħsiebni nictibha jien, u cont tħakt ctibt sal faċc: 13. Haun, imma, ukast, għalix sibt li Annibale Preca chien chiteb uahda daks ħamsa u għoxrin sena ilu, u bħalu ma nuassalx. Tlabt lil ħuh Anaclet, ragel li għoddu laħak it-tmenin sena, biex chiecu iħallini ngibha f'dauna il Cotba tagħna; u hu, billi jaf chemm Annibale chien igibni u chemm conn'na ħaja uahda (għax chien surmast tiegħi fi tfuliti), għojbu ħallini nagħmel l'irrid. Il ctieb tiegħu, Preca semmieħ Grajja mill Istoria tal Ingliterra, il għalix fih ġabar

l'akua huejjeġ li ġrau f'dic l'art u li minnhom tistgħu tilgħallmu.

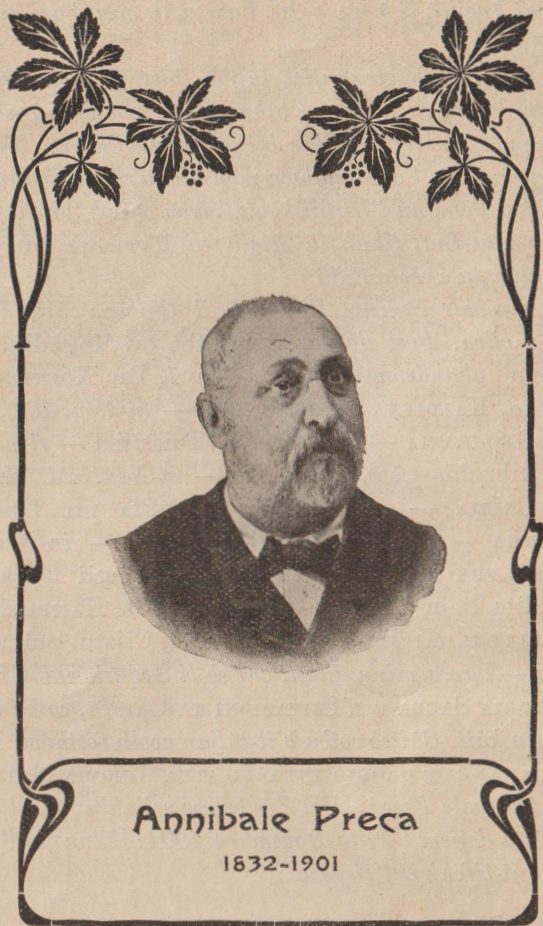
“ Issibu fih drauwjiet tajjba, b'ie x fukhom timxu : issibu drauwjiet ħżiena x'taħarbu. U mbagħd, grajja ta ħniena li jimleulec kalbec bil għaxka. Chemm ħabircu l'Ingliżi, b'ie x l'art tagħhom jagħmluha cbira u kauwija!” chif kalilhom hu *l'it-tfal* li għalihom chiteb dan il *Ctieb*, minn *Hal-Lia*, *Nhar il Mijja ta Missierna San Paul* f' *Malta*, ta's-sèna 1886.

Annibale Preca, Alla itih il Genna, chiteb bosta cotba oħra. Fost dauna il “Cotba tal Mogħdija taz-Zanien” għandcom tiegħu: in-Nru 1, DIC XORTI! — in-Nru. 3, KALBIENA GHALL BAHAR — in-Nru. 16, CTIEB TAL GEOGRAFIA — f'in-Nru. 20, Tuissijiet — f'in-Nru. 22, Nibzġħu għall Saħħitna — in-Nru. 24, STORIA TAL CNISJA — in-Nru. 27, ID-DINJA BIL HLEJJAK TAGHHA — f'in-Nru. 42, Il Holkjien — in-Nru 43, TIFSIR FUK IL COTBA TAL BIBBJA; Poesii u Salm u Tahdita Bejn Tnejn — in-Nru. 76, IL KAMPIENA TA LEILJET IL MILJED — f'in-Nru. 82, Cristu, Sultan tal Paci — Barra minn dawn, chiteb li STORIA TAL CNISJA, li STORIA SACRA u L'IMITAZIONI TA CRISTU, cotba li ma jintseu katt. Chiteb cotba b'it-taljan ucoll; fosthom: MALTA CANANEA u SAGGIO INTORNO ALLA LINGUA MALTESE.

Annibale Preca, Alla l'imbierec sejjajtu għall mistrieh ta dejjem l'20 ta Novembru 1901: lilna ħallielna dawn it-tifchirjiet tiegħu.

Tas-Sliema, L'Euuel ta's-Sèna 1911.

Alf. M. Galea.

Annibale Preca

1832-1901

STORIA TAL INGLITERRA

I. - Zmien ir-Rumani

IL ULJU CESRI, general tisingħu b'is-setgħa tiegħu, uara li hàchem il Gallja (*Franza ta'l-lum*) għall taht it-trigija ta Ruma, lemaħ fil bgħid minn fuk ix-xuieni tiegħu, ix-xtût il bojod tal Britannja (*l'Ingliterra chif nsejjhulha issa*); u billi hu samagh l'ir-ràba tagħha għammiel, l'art mogħniha bil barriera ta'z-zingu, u in-nies ta saħħa u dehen cbir, haseb u ra l'imur għall fukha, jagħmilha ta Ruma, u ir-rgiel ta hemm jingaggahom suldati u ihallathom ma tiegħu.

Is-sena ta uara, hàbta ta dauc il hamsa u hamsin sena kabel il Migja ta Cristu, Ġulju Cesri haffef u balħhar lejn l'Ingliterra, nizzel l'art in-nies tiegħu, silitha ma'n-nies ta hemm, u razzanhom; izda, htieglu jithàbat bosta, għax dauc lakgħulu; u règa telak reb-bieh lejn Ruma.

Iddauuar sèn'oħra u règa lejn l'Ingliterra: din id-darba bakagħ dieħel ma'x-xmara it-Tejms (*Thames*) u uasal sa Londra fejn ltaka' ma's-sultan tal Brîtni; u daun u ir-Rumani tkagħbdu u mbagħd damu is-snîn

jatu bejniethom, sachemm ir-Rumani hadu pirgunier li's-sultan Caractacus u carceruh kuddiem l'imperatur Claudju, li dac iż-żmien chien isaltan fuk id-dinja.

Hua u diehel Ruma, Caractacus, hecc chif ra dac il g'îd collu ta rhamijiet ta'd-djar, u il enejjes u li statui, u il ġmiel ta dic il Belt, dâr lejn is-suldati u kalilhom: "Il għageb tiegħi chif nies li għandhom daun id-djar hecc sbieħ, marru katt igħejru għa'd-dakxejn ta għarix tiegħi fil Britannja!" L'imperatur Claudju, chif rah kuddiemu, daks chemm ngibed lejn dan is-sultan għa'd-dehen ebir li sâblu, ried li jieħil-suh mill ctajjen li bihom għabbeuh u dlonc bagħtu l'ura għand niesu.

* * *

Iżda, haun nergħu l'ura dakxejn uahda, u narau minn chienu daun niesu u minn min mnislin. L'eu-uel nies li għammru f'dauc l'artijiet, chienu jatu kîma lil allât tal gebel; għalihom katgħu mill barrieri can-guni daksieħ bħall dauc tal Mnajdra u Haġar Kîm*. Il kassisin tagħhom chienu isejjhulhom druidi, u daun chienu igħallmuhom tlet huejjeg, u il għageb tagħna mnejn kissbuhom: jigifieri, li jisimgħu mill allât tagħhom, li jingiebu bejniethom, u li fil għaug ma jieħduhiex bi ebira.

* *L'akua fosthomli għad bakagħ minnhom l'Ingliterra jisimhom "Stonehenġ" jigifieri "gebel uekfin."* Din tal gebel m'hux minsus bl'imterka għall kîma, nsibuh msemmi fil *Cotba mkaddsa*, fejn igħidu (*Esodu, xx, 25*): "Jecce tibnîli artal tal gebel, kîs li ma icanux b'gebljiet minġura, għalex jecce tmisshom bil hadid, l'artal mnig-geż." Għaudex għandna il "*Haġra il Uiekfa*" u il *Kâla* il "*Hârga ta Sansun krîb il Ġgantija.*"

L'allât, chif lil Brîtni daħħluhiellhom f'moħħhom, iġixu taħt is-siġar tal ballut; fuk hecc, bihom l'art tagħhom chienet dejjem tħaddar, għaliex ma ikadix ihallu il xi ħadd jaktagħhom. Darba f'sèna, arahom jingemghu biex ifittxu il misiltô (ħaxixa li tieber ma zocce il ballut), u din jaktagħha b'mingel ta'd-deheb l'ixjeħ fost id-druidi, u mbagħd jagħmlu għors shih.

Mita jinkàla il mard fuk in-nies jeu il bhejjem, jeu jagħzlu rajjes ġdîd, jeu jitilku għall xi takbida, id-druidi, biex jinħabbu mal allât, imiddu idhom għall mingel u joktlulhom b'kîma xi pirġunieri jeu xi trabi, jeu jaharkuhom ħajjin, bħallichiecu bil erib ta dauc l'imsiechen iseu'u collox !

In-naħa ta fuk, dauc in-nies chienu ħorox għall aħhar. Il għàta tagħhom, jinzebgħu coħol b'ħaxixa (*in-nôd*, actarx *in-nîr*) ; djarhom, il għerjien; l'ichel tagħhom, il ġandar. In-naħa t'isfel, iżda, chienu jafu jibnu id-djar b'iz-zcûc u il ġummar u jiesuhom b'it-tajn għa'r-riħ u ix-xîta, u isejjsuhom bil gebel. L'iskfa, mbagħd, idauuruhom bħal kampiena ta'z-zoccor, u ihallu tokba għa'd-duħħan fil għoli, billi in-nâr chienu ichebbisuh fuk gebla f'nofs il kiegħa tal art. Chienu ixiddu sidrija u kliezet ta'x-xokka bi tberfil mzeuak; u huietem f'subgħajhom u gizirani tal ħadid jeu tal bronz f'għonkhom. U dan ix-xogħol chienu jagħmlu għ b'idejhom, għax xuieni ma chellhomx u le katt ma baħ-hru. Għa'r-ràba chienu jinkalgħu seuaa, u il kmuħ chienu jaħznuhom f'ħofor maktugħin fil blât, nistħaj-jilhom bħal dauc li għâdhom jidhru xatt il baħar ta S. Giorġ ta Birzebbuga. Chienu ucoll iġħauuru iz-zcûc u johorġu minnhom xi žîr, u xi dgħajsa għa's-sajd.

Uhud minnhom il kassisin tagħhom, chienu ikabblu xi għanja u idokkuha fuk l'arpa; fil guerer, chienu jissieħbu mal capijiet; f'xi għors, cont dejjem issibhom l'euuel nies.

Fil guerer, il Brītni chienu jieħdulec magħhom cherrettuni b'ir-roti mdauurin bl'imniegel, u hażin għall mīn jiersak magenbhom.

* * *

Ir-Rumani chienu ilhom żmien l'Ingliterra, għād li ta sicuit chellhom x'igħidu bejniethom, x'hin darba uahda il hāchem ruman gieb ruhu hażin ma's-sultana Boadisea, armla ta uieħed m'is-slaten brītni li chien kām għa'r-Rumani. Uakt li dan il hāchem tbiegħed sa Mona biex jitkagħbad mal egħdeuua tiegħu, din Boadisea lekkgħet eluf ta nies minn tagħha, u telket magħhom taharkilhom id-djar, u toktol chemm il Ruman tiltaka' miegħu. Il hāchem, dlone chif samagħ bl'aħbār, mār għall fukha b'in-nies tiegħu u rebaħha; u Boadisea, chif rāt li bakgħet telliefa, xorbot is-semm u mietet.

* * *

Fl'aħħar ir-Rumani razżnu l'Ingliterra fi żmien Ġulju Agricola, is-sèna 83 fuk il Migja ta Cristu. Dan chien ragel jinkàla u minn tagħna ġmielu. Il Brītni tgħallmu bosta huejjeġ m'ir-Rumani, tgħallmu jibnu bil gebel mingurä, bil madun; tgħallmu itellgħu bliet sbieħ u ebar, u tiatri; tgħallmu irauumu ir-ràba ta's-sakui u jaħdmu xakak aħjar; u tgħallmu ucoll jilbsu bħalhom il ħaririjiet.

II. - Il Hácema ta's-Sassni

Hábta ta's-sèna 305 A. D. *

L'insara bdeu joctru gmielhom, u il fidi ta Sídna Gezù dañlet fil Britannja, billi bosta suldati rumani chienu mgħammdin u bosta Brítني thajjru minnhom jiehdu il magħmudija. M'hux għageb jecc x'uħud fost-hom daun l'euuel nsara brítني mietu martri. Imma, l'euuel uiehed li jáf u bih, hu Sant Albanu, li isemmih il Ven. Bêda fli storia tal Ingliterra li chiteb hu.

L'imperatur ruman chien katagħha li chemm il kassis nisrani jinsâb fl'artijiet collha tiegħu, għall meut. Lejla uaħda, uakt li is-suldati chienu ifittxu il uiehed kassis, dan mâr talab lil għâni Albanu biex chiecu jistru. Albanu, għâd li pagan u minn nisel il ebarât, ħbieh f'daru gimgħa tnejn, għâd li chien jáf li kieghed jissogra ħajjtu. Il kassis biex jurieh kalbu, għallmu it-tifsir nisrani u talab għalih lejl u nhar. Albanu, Alla l'imbierec ħabbu; u sâr nisrani. Għadda žmien bi žmien, u il ħâchem samagħ li Albanu chellu kassis moħbi f'daru. Talagħlu, bagħat għalih. Albanu libes il-lbies tal kassis; lilu ħarrbu, u hu bakagħ id-dâr jittenna jigu għalih. X'ħin il għases marru ifittxuh, hasbuh hu il kassis, u ħarreu lilu kuddiem l'imħallef. Dan, billi chien jafu lil Albanu, ħadha bi ebira uisk u hedd'du bil meut chemm il darba ma jaħraxe il lubien lil idli (*allât folož*). Albanu stkârr minnufih li

* Jigifieri "Anno Domini," l'ifisser *is-Séna ta's-Síd*, biex niftieħmu li uara il *Migja ta Cristu*.

hu nistrani, u ħaduh fuk għolja barra mill belt biex jaktgħulu rasu. Huma u sejjrin bil, ħtegilhom iġġad-du minn fuk ħnejja dejjka ta fuk xmara li fukha ma setgħux imorru ħlief uieħed uieħed; Albanu, biex actar iġġaġġlu, għax bil còtra ta nies li marru magħhom chienu sejjrin jiddauuru sa'l-lejl, talab l'Alla li ix-xmara tinxef; ix-xmara nixfet u in-nies għaddiet minn die il mogħdija u bakgħu telgħin fuk il għolja. Il boja li chellu joktol lil Albanu, x'ħin ra dac il għageb, uaddab is-sejf fl'art, xteħed f'riglejn Albanu u stkarr ruħu nistrani hu ucoll. X'ħin uaslu fuk il kuccjata thaddar bil ħaxix u il uard, Albanu règa talab l'Alla, u mill art ħarget fauvara ilma, u il boja tgħammed; u katluhom li tnejn fejn il-lum il belt ta St. Albans.

* * *

Ir-Rumani chienu ilhom maduar l'erba' mitt sèna fil Britannja; li Brìtni u ir-Rumani tlalltu ma xulxin u saru bħall ħaġa uahda. Imma, billi dauc il Brìtni ixxiebħu bosta ucoll l'ir-Rumani f'dac li hi ħajja tal għazz u id-drauwjiet il ħziena, u l'actar kauuija fosthom ħajjruhom jibkgħu sejjrin magħhom Ruma bla ma ħalleuhom lil oħrajn izommu l'armi, dauc li bakgħu fi djarhom nseu chif jilkgħulhom lil eghdeuua; u f'kasisir zmien sabu ruħhom bla ħegġa ta xejn, mifxulin u mitlufin m'id-dinja.

Issa x'sejjrin jagħmlu? Ruma ftit li xejn setgħet takbeż għalilhom die il ħabta, għax l'egħdeuua daru għaliha bl'icrah; izda, daks chemm talbuha bil ħniena, lakkghet chemm setgħet m'in-nies tagħha, għabbie-thom fuk ix-xuieni, u ħellsu il Brìtni mill jasar ta li Scotti u il Pitti, u reggħu l'ura lejn Ruma, uara li bneulhom suar akua mill ta kàbel u għallmuhom

jahdmu l'armi, u telku il Britannja darba għall dejjem
hsieb ruhha. Reġgħu il Britni talbu l'għajnuua ta'r-
Rumani, chitbulhom ittra tal ħniena, li bakgħet tis-
semma “ *Il Carba tal Britni* ; ” imma collox għalxejn :
il Britni il bdieua reġgħu għall taħt il ħacma tal Pitti
u li Scotti, nies ta fuk il għoljiet.

* * *

Dac iż-żmien chien isaltan Custanz, eremit, għal-
lex Vortigern, uiehed mill cbarât, għall ħsebijiet ta
mohhu, ftiehem mal oħrajn u bagħat ixiddu il curu-
na ta sultan, u bagħatlu il għases pittu biex taparsi
jieldulu ħsiebu.

Arau, imma, x'għamel il ħali Vortigern ! X'ħin
deherlu uasal il uakt, mâr isib il għases ta Custanz ;
u chif rahom ilcoll xurbanin, b'id-dmugh f'għajnejh
kalillhom li sejjer jitturufna ruħu, u jitlakhom, għax
ma satagħx iżjed għall imgieba ħazina ta mîn chien
isaltan fuk in-nies ta pajjiżu. Il għases emnuh, saħnu
għall Custanz, u kalu bejniethom : “ Għaliex ma nok-
tlughx lil dan is-sultan, u nitolbu il Vortigern isaltan
fukna ? ” Arabom dlone f'is-saħna ta demmhom jidħln
juktghulu rasu, u jieħduha lil Vortigern. Dan għamel
ta b'ir-ruħu nfexx jibchi u dlone àmar l'in-nies tiegħu
joktlu il Pitti collha, għaliex taparsi mgħolli għall
meut ta Custanz, fil uakt li feraħ f'kalbu li laħak
sultan hu ! Dan Vortigern xejn ma ħareġ ta ragel ;
bèda ħazin u bakagħ sejjer għall aghâr ; makkatha
mal cbarât u thabbeb mal eghdeuua tagħhom.

Li Scotti u il Pitti malajr niżlu għall fuk il Britni,
għamlulhom ħsarât f'ir-ràba bla ħniena, ħarkulhom
li djar, kàtlu bosta minnhom u ħàdu ilsiera chemm
ma laħkux nħbeulhom jeu ħarbu fil Gallja.

Ġrajja mill li Storia tal Ingliterra

(Dan il ctieb chien nictub bil fonetcu; aħna ngibuh bħalma mdorrijin nictbuh il-lum u xi chelma l'haun u l'hinn biddilnieha ucoll, u drabi tħakna židna xi feles).

I.

X'chienet l'Ingliterra 100 sèna K. C.

FOST chemm artijiet haun f'id-dinja, Malta l'actar li għandha x'taksam mal Ingliterra. Meta misserijietna, fl'aħħar ta's-sèclu l'iehor (1799), ħelsu mill Franciži, għogobhom jingħakdu mal Ingliterra; u magħha, Malta u Għaudex għaddeu il kuddiem. Jixrak, mela, li aħna il Maltin, uara li nitgħallmu li Storia ta Malta, neunu nafu ucoll xi grajja mill li Storia Ingliza.

Dic il gżira, mela, m'hux dejjem chien jisimha Ingliterra, ankas dejjem chienet daci hiil-lum. Sa fejn nafu, l'euuel isem tagħha, chien Britannja; u in-nies tagħha chienu jinsiehu il Brîtni. * Il Brîtni, mitt sèna K. C. ** u la chienu jilbsu bħal-lum, ankas chienu

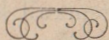
* *Ir-Rumani, billi rauha tbajjad, marru kalgħuħielha Albjun; għax alba, b'il-lsien tagħhom ta dari, jiqifieri bajjda.*

** *Jiqifieri "Kabel il Migja ta Sidna Geżù Cristu," bħalma U. C. jiqifieri "Uara il Migja tiegħu."*

jitchellmu il-lsien ta'i-lum. Semmejt l'art: l'igbla, il uidjien u ix-xmajjar li hemm il-lum, għâdhom li chien nu mill bidu ta'd-dinja; izda, la cont tara torok, la vapur tal art, u la raba maħdum, u la rħula, u ankas bliet. In-nies ħchienet tgħammar ġo dueirjiet mibnijin b'it-tajn, u tiggiera go'l-boschijiet mudlama, miżgħudn bil lpûp u l'orsijiet, ĵimirħu f'uitât li katt ma nħartu, u iċafalsu f'għadajjar ta ilma kiegħed u collha ħâma.

Tarġa, in-nies chien u tual u xakar, u għainejhom zorok, u xagħarhom tuil u safrani; imma, mill bkija, tista tgħid, chien u ħafna salvaggi. Bosta minnhom ma chien u ħliet ĵinsàtru ffit b'xi gild ta annimali; u biex aetar ibezżgħu lil egħdeuua, chien u ĵiżbgħu gildhom ħafna leunijiet. Katiegħ minnhom, chien u ĵieclu il laħam tal annimali li jakbdu; oħrajn irabbu l'imrieħel u igħixu bi' ħalib u il laħam tagħhom; u ffit oħra ta'x-xtât, in-naħa ta nofs-inħar, chien u ĵiżirgħu xi ffit tal kamħ u jagħmlu xi dakxejn tal cummerc ma xi nles barranin li ĵissograu ĵiersku lejn l'Ingliterra.

U, jaħasra għalihom! daun il Brîtni ma chien u ĵiemmu b'Alla ta's-seuua: chien u ĵatu kîma l'ix-xemx u'l kamar u lil ħaxixa li timbet fuk il balluta (*jeu sigra tal ĵandar*) l'igħidulha *mistletoe* (*misiltó*). Il kassisin tagħhom, id-druidi, chien u igħallmuhom li uara meuthom, ruhhom tidhol fil gisem tal annimali; u li jecc lridu jagħmlu is-seuua u iferrħu l'allât tagħhom, għandhom jaħarku l'egħdeuua li jakgħu taħt idejhom.

II.

Chif ir-Rumani hadu l'Ingliterra

Xi 55 sèna K. C., għodua uahda ta'r-rebbiegħa, dehru il ktajja il cbar ta Brîtni fuk il htiebi bojud ta Kent, ihârsu b'seba' għaineju lejn il baħar, in-naħa ta Franza, li dac iz-żmien chienu igħidulha il Gallja. M'ix-xeħta tagħhom, chienu jidhru li kegħdin iħejju ruħhom għall xi takbida. Lbies xejn, colħadd uieċu u sidru u dirgħajh miżbugħa ġdid, u b'ħaġa jeu oħra f'idu. Mîn chellu ħatar oħxon u collu għokod, mîn lanez jeu vlegeġ b'ir-râs tal ħaġra ta'z-żniet biex iuaddabhom għall egħdeuua ; u x'uħud minnhom chellhom sjuġ tual bla misnuna u tarchi tal friegħi biex jilkgħu bihom. Il còtra il ebira chienu fuk sa-kajhom ; x'uħud, riecba fuk iz-żuiemel, oħrajn uekfin fuk carrijet miġbuda minn zeuġ żuiemel. Daun il carrijet chellhom m'ir-roti tagħhom ħergin bħal iunniegel li fil ġiri ikattgħu l'egħdeuua, chif il mingel jaħsad iz-żàra.

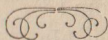
Tafu x'chien dac ? Dic il ħabta, ir-Rumani chienu jitkagħbdu mal Galli (*il Franciżi*) ; u chienet uaslet aħbâr ma xîni gejjja minn Gallja li ir-Rumani gejjin biex jiehdu il Britannja. Dac iz-żmien, ir-Rumani chienu l'akua nies f'id-dinja u chienu irazznu il colħadd taħt idejhom ; u ir-rajjes tagħhom, Ġulju Cesri, chien uieħed mill akua generali li dehru. Ġulju Cesri chien ragel mixrub u musfâr, u chellu mniehru milui l'isfel.

Dlone fuk din l'aħbâr, il Brîtni marru fil bogħod igħarrxu lejn il baħar u lemħu ħafna ntiyetex suued. Għall euuel hasbuhom gauui; iżda, x'hin korbu, ntebħu li huma xuieni, mimlijin suldati rumani, u għarfuhom mill mirjuni u mill gacchijiet jilmau f'ix-xemx.

Ix-xuieni reskin dejjem; u chieniu għâdħom ma korbu ma'x-xatt, meta il Brîtni xteħtu mneżżgħin il baħar, igħajjtu u iuaddbu il vlegeg tagħhom għall oghdeuua. Chif rauhom, ir-Rumani ma chellhomx ħîla jinzlu minn fuk ix-xuieni; imma, ħin bla uakt, uieħed minnhom ħâfen standard f'idejh, xteħet il baħar, u kâl lil sħabu: “ *Isau għall urajja!* ” Li standard ta Ruma chien ajela ta'r-râm zgħira muahħla fuk stuiel.

Ma din il għajta, sħabu collha kabzu il baħar, b'nejf kasir u mismun tajjeb f'idħom, u mgħottijin b'tarca cbira, biex jistchennu mill vlegeg. Ngħakdu flimkien u bdeu mexjin il geuua: il Brîtni ħadmu daka driebes; imma, x'setgħu jagħmlu ma'r-Rumani mharrgin u b'armi tajjba f'idejhom? Kabel ma għâbet ix-xemx, dac ix-xatt sâfa micsi bil mejtin u bil għaxjin, u il Brîtni sabu ruħhom mreccnin go'l boschijiet tagħhom.

Mreccnin iva, iżda le mirbuħa. Cesri rħielha b'ix-xuieni lejn il Gallja, rëga gieb cotra icbar ta nies; u sachemm gieb lil Brîtni taħt idejh, ħtieglu jitkagħbad magħhom bosta drabi oħra.

III.

Is-Sultan Karadoc

Cesri, razżan il Britni, u telak għall Ruma. Għaddeu xi mitt sèna bla taħbit: imma, uara il mitt sèna, ir-Rumani reġġhu marrullhom u reġġhu bdeu jatu fukhom ħabta ta's-sèna 43 U. C.

Dac iż-żmien, chien hemm uieħed sultan britnu jismu Karadoc li ir-Rumani chienu iġhidulu Caractus. Chien ragel kalbieni uisk; imma, fuk collox, iħobb art tuelidu. Ir-Rumani die il ħabta chienu għādhom m'hux nsara; Karadoc actarx li chien, għax sa minn żmienu chienu marru fil Britannja il kassisin ixandru il ligi ta Cristu. Karadoc dām disa' snin iżommilhom jiebes l'ir-Rumani; fi'ahħar għafsugħ u ħtieġlu b'in-nies tiegħu jidħol il geuua fuk għoljiet ta lejn il punent.

Karadoc, ftit nies chien bakagħlu. Darba uaħda, chif chienu kegħdin fuk ħotba li għādhom sa'l-lum iġhidulha Caer Caradoc (*il camp ta Karadoc*) fi Shropshire, jilmħu gejjin mal uied il ktajja ebar ta Rumani. Karadoc, gābar in-nies tiegħu uara il ħitan, u kallhom: "L'ahua, nahsbu għall djarna u għall art tagħna; ncarċru sal ahħar kàtra demm biex ma nakgħux ilsiera ta ħadd; kauueu klubcom!"

Uaslu ir-Rumani, għaddeu ix-xmara u girja uaħda telgħu mal għolja. Il Britni bdeu iuaddbu fukhom il vlegeg tagħhom; imma is-suldati rumani għamlu sakaf ta'r-rām b'it-tarchi tagħhom; u fuku dan is-sakaf, il

vlogeġ jizolku u jibkgħu sejjra. Il-takbida saret meta geu rās mb'rās ; imma x'takbida ? Is-sjuġ tal Brîtni xejn ma sueu fuk il ġacchijiet ta'r-râm ta'r-Rumani ; u ir-Rumani jinġdu il Brîtni mnezżgħa b'dauc is-sjuġ toghhom misnuna, u imidduhom.

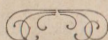
Ir-Rumani rebħu, u chif riddtuhom ma jirbħux ? Kabdu taħt idejhom il Karadoc, il martu u il bintu, u haduhom bħala lsiera Ruma, biex idauuruhom mal belt u juruhom kabel ma joktluhom : għax hecc chien u jagħdu ir-Rumani meta jieħdu taħt idejhom xi rajjes minn tal eghdeuua tagħhom. Miegħu ħadu ucoll ħafna lsiera oħra. It-torok ta Ruma ntleu b'in-nies, collhom għainejn biex jarau il Karadoc, għax collħad' d chien samagħ b'dan ir-ragel tuil, għainejħ żorok, sidru mgħotti b'ix-xagħar tal leħja u tal mustacci tiegħu, li chien dâm disa' snin iħabbat l'ir-Rumani u nakkielhom l'aħjar suldati. Karadoc chien jâf li sejjer għall meut ; imma, le tbecca. Meta ra dauc il cnejjes ta'r-rham u dauc id-djar il ġmiel tagħhom, ħargitlu : " Ir-Rumani, daks chemm għandhom ġid u ġmiel, mill ghorfa li għandi fil Britannja giethom għejra ? "

L'nofs ta uitja tuakkaf trôn u fuku talagħ is-sultan Claudju ; u kuddiemu resskulu il-lsiera, idejhom marbutin bil etajjen. L'imsejnenin ilcoll bdeu jierfġħu idejhom il fuk, u jibeu jitolbu ħniena, barra minn Karadoc. Dan, bħalchiecu m'hux hu, biża ta xejn, ulôcu minn kuddiem, għainejħ merfugħa, uakaf sdechet kuddiem is-sultan. Claudju, x'ħin rah gieb ruħu hecc ta ragel, ħafer lilu, lil martu u lil bintu, nehheulu il etajjen mn'idejħ u bagħtu l'ura Britannja.

Dil ħabta li Karadoc chien Ruma, nzerta hemm ucoll San Paul. X'uħud igħidu li Braw (*Brô*), missier

Karadoc, chien jinsâb hemm hua ucoll, u zammeuh seba' snîn uara ibnu, bhala rahan ; dan sâr nistrani, u meta rêga mâr f'pajjizu, bèda ixandar it-tgħalim ta Sîdna Gezù Cristu. Hu chif inhu, il ligi nistranija dahlet geuua il Britannja ma'r-Rumani. L'euuel martri ingliz, Sant Albanu, miet f'is-sèna 305, fi zmien il chiefer Dioclezianu.

Sentejn uara, Custanz, il hâchem ruman fil Britannja, lahak sultan ta Ruma, u bèda hu ucoll jahkar l'insara. Martu chienet Santa Lièna, actarx ingliza. Binhom, il ebir Custantinu, chellu icun l'euuel sultan nistrani.

IV.

L'Inglizi Jiehdu il Brittannja.

Il Britannja damet ftit ankas minn 400 sèna taht il hàema ta'r-Rumani. Il Brîtni ma bakghux grixtin chif chienu ; m'ir-Rumani, tgħallmu jahdmu l'art, jibnu id-djar, jagħzlu u jinsgu, u jagħmlu elf haġa oħra. Fuk collox, iżda, nfatmu mill allât karrieka tagħhom u thajjru isiru nsara.

Giè zmien, iżda, li ir-Rumani chellhom jitilku il Britannja, għax nkelgħulhom eghdeuua godda. Il Brîtni ħabtu ħazin, għax chienu ntelku u saru uisk bla heġġa. Minn naħa ta't-tramuntana, niżlu għall fukhom li Scotti, jisirkulhom tgħâm u bhejjem, iħarbtulhom colma isibu u jirrunzjauhom go'l boschijiet. Minn naħa ta nofs-inhar, bdeu ucoll jonkruhom u

Jjairkuhom nies oħra, ħallelin kalila ta fuk il baħar, gejjin mill Ġutland (*li illum tinsieħ Danimarca*) u m'ixxtūt tal Germanja, u minn maduar l'Elba u ir-Renu. Il Brġtni tauhom l'isem ta Sassni ; imma, il biċċa il ebira tagħhom chellhom l'isem ta Angli (*jigifieri Inglizi*), għax minnhom tnisslu l'Inglizi. Daun l'Angli chienu nies tual, kalbiena u jifilħu, u xagħarhom u il lehja tagħhom chienu zbuł id-deheb. Mal ħbieb tagħhom, ħobz u sicchina; mal eghdeuua, kalbhom chiefra.

Għodua uaħda, li Scotti ħakruhom uisk lil Brġtni. Is-sultan ta dæun, uaslitlu li deħru krġb l'art tlet xuleni mgħobbijin bi guerrieri inglizi, bl'elmi ta'n-nagħal u libsini malji tal ħadid ; u baġħat igħidilhom li jeeċ imorru igħinugħ biex iuarrab li Scotti, itiehom kusan l'Kent biex igħammru fiħ. Din għoġbithom lil capiġiet tagħhom, Hengist u Horsa. Niżzlu in-nies tagħhom, ħarbtu li Scotti, u bakgħu f'Kent għall collox.

Imma, x'inhu ? il Brġtni ħelsu mill miżjeb u ueħlu lil kattara. L'Angli għoġbithom il Britannja ; bdeu, mela, joktlu il Brġtni, ħadu Kent collha u għamlu il Hengist sultan tagħhom. Ma'z-żmien, geu ktajja oħra ta Angli, ħadu artijiet oħra, u checceu il Brġtni fuk il għolġiet tal punent fejn għādhom sa'l-lum. Tauhom minfuk il lakam ta Uelx, li b'il-lsien tagħhom ifisser *barranin* ; u l'art fejn ngābru, l'isem ta Wales (*Ueġls*). Daun l'ismijiet għādhom sa'l-lum. Żmien mitt sēna, l'Angli giebu taħt idejhom l'art collha, u semmeuha Angle-Land jeu England, jigifieri *Art l'Angli*. Aħna, minn haun il kuddiem, nsemmuħom Inglizi ; u l'art tagħhom, Ingliterra. Mal Uelx jeu Brġtni, ftit iżjed icollha x'naksmu.

V.

L'Inglizi isiru Nsara

Daun l'Inglizi ma chenux jiemnu f'Alla ta's-seuua. Chienu jatu kîma l'ix-xemx, lil kamar u lil huejjeġ bħal daun. Uieħed mill allât tagħhom chien jismu Tôr, àlla ta'r-ragħad: chienu iġħidu li meta jati dakka fuk l'incuina, tagħmel ragħda. Chellhom ieħor jismu Uodin, àlla tal guerra, u għalihom li missier is-slaten tagħhom. Il ligi tagħhom chienet chiefra uisk. Chienu iġħidu li il genna ma imurx ħlief mîn imut f'xi taktiegħa; u li mîn imur il genna, jixxieġħel, jieccol laħam tal ors u jixrob birra chemm irid.

Imma, Alla l'imbierec ħenn għalihom daun in-nies hecc għomi. L'Ingliterra, f'da'z-żmien li keġħdin nsemmu, chienet mkassma f'seba' ishma, u coll uieħed b'is-sultan tiegħu. Issa, daun is-slaten chienu dejjem għandhom x'għidu ma xulxin, dejjem jatu bejniethom. Mîn chien jaka' taħt idejhom, iżommuh ilsir, u actarx li chienu ibieġħuġħ bħala ilsir lil nies li jiġu mill bġħid jixtru daun il-lsiera.

Darba uaħda, nextrau xi zagħzagħ inglizi u'ttieħdu Ruma f'sûk fejn chienu jinbieġħu daun lsiera. Nzerta għadda minn kuddiemhom kassis, ruħ tajjba, jismu Ghirgor; dan uakaf iħares lejhom. X'ħin rahom hecc ħeluin, uieċ ta tuffieħa, għainejhom żorok, ngibed lejhom, gietu ħniena minnhom u staksa għalihom. Xi ħadd uieġbu: "Daun Angli." Ghirgor kabeż kâl: "Jixrikilhom icunu angli, għax uieċhom ta angli." Rèġa stak-

sa nnejn gebuhom ; u meta semneulu li minn Dejra fl'Ingliterra, uegibhom: "Tajjeb ; tajjeb, Alla għād jgħlilhom mill killa tiegħu!" (għax, bil latin, *de ira jigifieri mill killa*; u ir-Rumani chienu jitchellmu b'il-latin), "U x'jismu is-sultan ta hemm?" staksa m'bagħd (Għirghor. "Ella!" uegħbuh. Mal chelma, dac il kassis kâl: "Iva, Alla għād icun mfaħħar hemm bl'*Alleluja*.*

Għadda žmien bi žmien, u dan il kassis sâr Papa. L'Inglizi katt ma ħargulu minn moħħu. Sama' f'tit uara, li is-sultan ta Kent chien iżzeuueg xbejba nisra-nija, jisimba Berta, u kâl: "Issa il uakt!" u bagħat uiehed patri jismu Uistin ma erbgħin oħra sħabu biex ixandru il ligi ta Cristu lil Inglizi. Dan, f'is-sena 596.

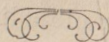
Uistin u il patrijiet l'oħra, chif uaslu Kent, bagħtu iħabbu b'dil maura tagħhom l'is-sultan Etelbertu. Dan bagħat igħidilhom: "Ejjeu għall xogħolcom; dac li fi ħsiebcom tgħiduli, nisimgħu ; imma, go dari ma ndaħħalcomx, għax nibza li tagħmluli xi seħer." Tuakkaf trôn taħt sigra tal ġandar; u fuku mâr kagħad Etelbertu jistenniehom. Il patrijiet telgħu tnejn tnejn pircissioni, kuddiemhom miexi uiehed b'sallb tal fidda u iehor bi standard b'ix-xbieha ta Gezù Cristu; u ilcoll icantau.

Meta Etelbertu sama'it-tagħlim tagħhom fuk li Alla uiehed fi tlet persuni, Alla minn dejjem u tal ħniena, ħalliek ta collox, Missier colħadd; u Gezù Cristu Ibnu,

* Bil thudi, *dan il chelma tista tfigger* Għannilu Ja, għannilu lil Ja, jeu Jehovah, *ueħed mill ismijiet ta Alla fl'ligi il Kadima.*— Ella, b'is-samaritan jigifieri Alla, *chif darba krajt fi etieb.* (A. M. G.)

Alla u Bniedem u Feddej tal bniedmin collha, is-sultant uegibhom: “Isingħu, cliemcom sabieh; tuiegħdu ħuejjeġ sbieh; imma, minn għalija, ma nitlakhomx l'allât ta misserijiet. Ibkghu haun u għallmu; x'tieclu naticom, u fejn tokoghdu ucoll; u jecc xiħadd jithajar jiemmen chif temmnu intom, nħallih.” Ara chemm kabilha magħhom, li tahom jokoghdu f'id-dejr tiegħu; u huma bneu enisja ma genbu, fejn il-lum il catidral ta Canterbury.

In-nies ngibdet lejn il patrijiet u it-tagħlim tagħhom, u ma għaddiex żmien uisk, li Etelbertu sâr nisrani, hu in-nies collha tiegħu. Il fidi, minn Kent ixerrdet; ara chemm, li mitt sèna uara il maura ta Santu Uistin, l'Ingliterra collha sefghet nisranija; u hecc seħħ il cliem tal mkaddes Ghirgor.

VI.

Is-Sultan Fredu il Cbîr

Fost is-slaten tal Ingliterra, l'egħref, l'itieb, u l'iebar, chien Fredu il Cbîr, bin is-sultan Eteluulf u martu Osburga. Tuieled is-sèna 871.

Dac iż-żmien, xejn ma chienu ifittxu li jitgħallmu jakrau u jictbu. Lil Fredu għallmuh jircheb u iuad-dab il vlegeġ u idur għall caccia tal annimali, kabel xejn ma għallmuh jicteb. Ommu chellha ctieb sabieh

tal għana ngliz, u drabi chienet takralu xi għanja jeu tneja. Darba uahda, għabret l'uliedha maduarha, u kratilhom f'dan il ctieb, u it-tfâl ferħu. Kaltilhom: "Min l'euuel uieħed jitgħallem jakra dal ctieb, nati-hulu. Arau chemm fih stampi u ittri ħomor u b'id-deheb, u ghasafar! Issa narau mîn jieħdu!" — "Iva, ma; tasseu tatihulu mîn jitgħallem?" kabež kâl Fredu, li chien l'izghar fosthom. "Iva, ibni, natihulu!" uieğ-bitu ommu. Minn dac il ħin, Fredu ħàbrec fettex il mîu iğhallmu; u akra u gîb mîn jakra, f'kasir žmien tgħallem u rebaħ il ctieb.

Fredu chien jâf chemm jisua it-tagħlim, u chien ucoll kalbu ħanina mal fokra. Għalchemm bin is-sultan, cont tarah isiblec xi tifel fkajjar u iğhallmu jakra.

Diñ il ħàbta, nkalgħu nies li jaħkru uisk l'Inglizi. Daun in-nies chienu id-Daniži (m'id-Danimarca), furbañ u chefrin uisk. Ma chenux nsara, u fuk hecc chienu joboghduhom actar lil Inglizi u iħarbtulhom u jaharkulhom il cnejjes tagħhom. Għall euuel bdeu jin-đu l'xi ktajta muarrba, jisirku l'isibu, bhejjem u ucuħ ta'r-ràba, u jiergğħul'ura mnejn geu. Izda, ma'ž-žmien bidu imorru ktajja ktajja, icheccu in-nies minn djarhom, jokoghdu fihom huma, u jieħdulhom ir-ràba tagħhom. Ara chemm, li meta Fredu laħak sultan, id-Daniži chienu għammru in-naħa tal lvant u ta't-tramuntana tal Ingliterra, u bdeu jarau ucoll chif jahemu collox huma.

Fredu, uara tminn snîn taħbit, ħtiegħu jitlak, jahrab u iħalli is-saltna. Biddel il-lbiesu u daħal ma uieħed jiragħlu il bakar, bla ma xejn urieħ mîn hu. Ghodua uahda, uakt li chien jieccol chisra fil bieħ

tal mgħallem, resak fkajjar lejh u talbu lokma. Fredu ħemm għalih, tah nofs ħobza. Filgħaxjia Fredu rakad; fil ħolm deherlu xuejjah sabieħ : “ Tagħrafni? ” staksih. Fredu uieġbu : “ Jidhirli dalgħôdu rajt ragel jixbħec. ” Dac kallu: “ Lili, lili, ibni, tajtha il chisra ħobz dalgħôdu; Alla bagħatni, u Alla iħallsec! Inti tirbaħhom l’egħdeuua tiegħec. Itma f’Alla u kauui kalbec!” U ħallieh.

U chemm bâta l’imsejchen Fredu! U chemm ħakritu mart l’imgħallem! Darba uaħda, kabbditu jixui il ftajjar. Dan chien midhi iseuui biċċa armi, għax chien bêda iħejji ruħu għa’d-Danizi; bil fixla, nħarkitlu ftira, għax ma kallibhiex. Meta mart l’imgħallem sabet il ftira maħruka, daret daura għalih, tgħajjru mill agħâr: “Mûr għazzien; inti tajjeb biex tekolhom il ftajjar, u le biex tixuihom!” u cliem jiebsin bħal daun. Fredu ħa collox għall Alla, u baka’ ma l’imgħallem: imma, moħħu dejjem chif jaħchem u irazzan id-Danizi.

Darba uaħda mâr sabu uieħed mill akua ħbieb tiegħu, u kallu: “ Gibtlec aħbâr tajjba: id-Danizi ħabtu jinżlu l’art in-naħa tal punent; iżda, in-nies tagħna tauhom xebgħa għall meut, u ħaduhulhom li standard tagħhom ta’*ċ-Ċaula is-Seuda*. ”

Dan li standard chien uisk nsemmi u bil bosta għaziz għand id-Danizi, għaliex chienu igħidu li fil is-šarijiet. Chienet ħadmîtu bint is-sultan tagħhom; u chellhom f’moħħhom li m’ix-xeħta ta ġuieħajj iċ-ċaula, icunu jafu jecce għandhom jirbħu jeu jibkgħu tellefin. Nħallicom taħsbu, mela, chemm għleu meta tilfu dan li standard, u chemm l’Inglizi ħadu ir-riħ fukhom.

Dakshecc iehor kauva kalbu Fredu. Kâl: “ Uaslet, bil għajnuma t'Alla, is-siegħa li kalli l'imkaddes Cutbertu! ” Libes ta għannej, ħa l'arpa miegħu u mal lejl dahal sicsnijiet kalb id-Danizi. Fredu, l'arpa ohien idokkha tajjeb uisk; u meta Gothrun u in-nies tiegħu semgħuġh, tgħaxxeu bil bosta, u kabbdugħ idokkha uakt li huma iġħannu, jixorbu u jitfarrġu.

Izda, Fredu ma tbellehx: kagħad jitchixxef u jissamma'. Ttet ijiem iddauwar kalbhom, u iġħoddhom u jara fejn huma kauuijin u fejn m'humieix. Meta għaraf dac li ried, ħadd ma zied rah; règa ngàbar fil mohba ta dari, u bagħat iġħid l'in-nies tiegħu fejn u meta għandhom jingemgħu. Ltakgħu, rħeulha għall fuk id-Danizi u saret taktiegħa cbira f'Etendûn, li il-lum iġħidulha Edington, f'Wilshire. Haun id-Danizi telliefa, talbu il maħfra.

Fredu uegibhom: “ Il maħfra ntiehelcom u magħmel ħbieb magħcom; imma, isingħu x'irrid minncom; li tuarrbu mill punent u tmorru tokogħdu għall xogħlcom lejn il-lvant, issiru nsara u teunu f'collox bħall Inglizi l'ohra. ” Cliemu seħħ: Gothrun tgħammed u Fredu għamillu ta parrin. Gàbar il niesu, mâr lejn il-lvant u lil Fredu zammu dejjem bħala sultan tiegħu u sid tiegħu, u hecc baka' sal meut.

Fredu għaddieha uisk il kuddiem l'Ingliterra, seuna f'it-tagħlim, seua ucoll f'is-snajja. Mgħallmin ma ohollux; bagħat iġib minn artijieto ħra. Hu mill euuel utobah li il kauua tal Ingliterra għandha teun fuk il baħar; fuk hecc, bèda jibni xi ġfien u dejjem iżâd. Minn hemm il haun, l'Ingliterra bakgħet għaddejja il kuddiem fuk il baħar, u fuk il baħar saret l'akua uahda, ma jirbaħha ħadd chif għâdha sa'l-lum.

VII.

Id-Danizi

Dic il mitt sèna uara Fredu, laħak sultan tal Ingliterra Ethelredu, ragel għazzien u bla heġġa; u fuk hecc kalgħuhielu l'*Artab*. U chien ucoll jibza minn dellu: ara chemm, li meta id-Danizi chienu jidħlulu fl'artijiet tiegħu jisirku, chien bilgri jatihom xi haġa tal flūs biex jieħles minnhom. Billi katt ma lakgħilhom, huma bakgħu dejjem jaħkru l'Inglizi.

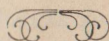
Imma, darba fitillu jagħmilha ta ragel. Id-Danizi ta kàbel, chienu saru bħall Inglizi, mìn jaħdem ir-ràba, mìn sajjêd, u mìn sengħa oħra. “Daun iħallsu il laħam!” kál Ethelredu: u bagħat igħid bil moħbi lil Inglizi li sbieħ it-13 ta novembru (chienenet is-sèna 1002) ikumu għalihom u joktluhom. Jaħasra, x'chefrija! Chemm Danizi sabu, ilcoll katluhom: mìn f'kiegħ ta sodda, mìn chien jaħrat, mìn f'it-trekât, mìn fil ħanut; u saħansitra fuk it-taraġ tal artal!

Fost daun l'imsejnin, chienet tinsáb Gunhilda, li oħt Svejn, sultan ta'd-Danimarca. Xejn ma suielha: rât il meut ta zeuġha u ta uliedha; u lil dauc li resku għall fukha, laħket kaltilhom: “Ma ħija għandcom x'taksmu! Jithallas, tibzġħux, ja chefrin!” U ruħha ħarget.

U hecc chien. Meta is-sultan Svejn sama' bil meut ta oħtu Gunhilda, ħalef l'iuakka lil Ethelredu u joħodlu is-saltna. Telak bi flotta kauuija u j'cotra ta nies u nizel l'Ingliterra, u thallas: tlet snîn dâm jaħ-

rak u juktol chemm nies u ħuejjeġ geu taħt idejh; u la baka' rhula u ankas cnejjes; tħarbita bħall die, ma sarret katt.

Issa, dan Svejn chellu ibnu kalbieni uisk, jismu Kanût; u Ethelredu ucoll chellu ibnu jiflaħ u ma jib-za minn hadd, jismu Edmondu, u fuk hecc kalgħu-ħielu *Hajt-Hadid*. Ethelredu chien ħarab, u haun bèda il għied bejn Edmondu u Kanût fuk mîn minnhom imissu ta sultan. In-nies ta lejn il punent (id-Danizi) żammeu ma Kanût; u dauc ta lejn il-lvant (l'Inglizi), ma *Hajt-Hadid*. Dan, uara ftit mjet, u l'Ingliterra collha uakgħet taħt idejn Kanût id-Daniż.

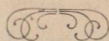
VIII.

Kanût il Cbir

Kanût id-Daniż, chien ragel tajjeb u tal għakal, u ulehed mill aħjar slaten: ara chemm, li kalgħuħielu *il Cbir*. Chien bħala missier xorta uaħda ma'd-Danizi u ma l'Inglizi; u ħareġ ligijiet għall fokra u għall għonja xorta uaħda. In-nies, fi żmienu, chienu igħixu bħall ahua, u lilu colħadd chien igħbu. U táf għaliex? Għax hu sâr nistrani, u bèna il cnejjes u il cunventi li nannijietu chienu garrfu.

Halli nghidilcom din, biex tarau chemm chien ragel seuva. In-nies ta maduaru, bil fehma jinħabbu miēgħu,

chien u ifaħħruh f'uiċċu u jonfhugh. Darba, chif chien magħhom f'xatt il baħar, kabdu igħidulu: "U int, mìn hu kauui daksec? Inti s'íd l'art u il baħar. Dac li tgħid int, iseħħ. Saħansitra il meug, chif tgħidlu int, jagħmel." Uiegibhom Kanût: "U tgħid jisma minni il meug?... Halli narau! Resskuli is-siggu l'haun, u kegħdugh kríb mill baħar." Dauc resskulu is-siggu fuk ir-ramel, u il meug gejj dejjem. Kanût kaghħad bilkegħda, u kál: "Regga l'ura il meug tiegħec, ja baħar, u la ixxarrablix riglejja, għaliex jien sultan tal art u il baħar." Izda, il meug baka' gejj xorta uahda, u xarrablu riglejħ u ħuejjgu. "Rajtu chemm tchellimtu ta boloh?" kallhom Kanût. "Rajtu chemm hi zghira is-setgħa ta's-slaten u tal bnedmin? Il meug le ma samagħ minni. Dan il gieħ atuh biss l'Alla, għaliex il ħolkien Minnu jisma." Minn dac in-nhar, is-sultan Kanût uarrab il curuna minn fuk rasu, u xeddha f'rás ix-xbieha ta Sídna Gezu Cristu, fil enisja il kadima ta Winchester.

IX

In-Normanni jirbħu l'Ingliterra

Uara Kanût, laħku slaten tal Ingliterra, uliedu u ulied uliedu. Is-sena 1042, izda, laħak sultan Duardu *it-Tielet* msemmi il *Kaddis*, bin Ethelbertu l'*Artab*. Chellu kalbu tajjba uisk u ħenn għall poplu tiegħu.

Fi għuritu, żmien id-Daniżi, dan chien mâr jokgħod għand Guljermu, duca ta'n-Normandija, fi Franza ; u dan actarx chien uebbli li uara meutu għandu jilħak hu sultan tal Ingliterra. Duardu, uara ħajja kaddisa u collha ħniena, mjet ta kaddis fil 5 ta jannar tal 1000, u il-lum igħidulu Duardu *il Confessur* ; m'hux għax chien ikarar, imma jigifieri għax chien *jistkarr* il Geżù Cristu Alla u Bniedem, bi ħrara uisk ebira. Il għaxka tiegħu chienet li jigbor maduaru il għomja u l'Inglidmin ; uicċu die is-siegħa chien isir jiddi bħal ta angli, bil ferħ ; u, mbierca il ħniena t'Alla, mijiet minhom chienu ifieku hecc chif imissulu iċċu.

Duardu ma chellux ulied. Il cbarât inglizi ftiehem bejniethom u għâzlu b'sultan tagħhom lil Haroldu, l'actar ragel ta għakal u kalbieni li chienu jafu bih. Izda, nkàla dac Guljermu li semmejna, duca ta in-Normandija, u dehiru li is-saltna tmiss lilu, billi Duardu chien uegħidhielu. Daun in-Normanni chienu nies kalbiena uisk, li nizlu minn go't-tramuntana u ħiemu taħt idejhom l'artijiet il cbâr minn ta Frazna. Chienu ħallelin ta fuk il baħar bħa'd-Daniżi, u nisel uiehed magħhom u mal Inglizi.

Dan Haroldu chien mħabbat uisk minn ħuh Tostig, ragel ħazin, itturufnat mill Ingliterra ; dan ried jilħak sultan hu, f'loc ħuh. Tostig ftiehem ma's-sultan ta'n-Norvegja ; u nizlu it-tnejn flimchien b'cotra kauwija ta nies għall fuk l'imsejchen Haroldu. Dan ma katagħx kalbu ; telak b'in-nies tiegħu jilħakhom, baka' miexi lejl u nhar, sa ma' ltaka' magħhom fil Yorkshire u ħarbathom għall collox. Tostig u sieħbu bakgħu mejjtin ma eluf oħra.

Haroldu rebbieħ, rama' mejda : imma, fl'aħjar tal

mejda, jasal ragel riecheb, għajjen, jilheg u collu tajn u uassallu l'ahbâr li Guljermu, sultan ta'n-Normandi-ja, nizel b'in-nies tiegħu fuk l'Ingliterra. Haroldu uieġbu: "Aħbar hażina, siehebb! Li cont hemm, ma chienux jirfsu l'art tagħna." Nkata' l'ichel u ix-xorb; Haroldu telak lejn nofs-inhar u kâl l'in-nies tiegħu ifittxu jitilku urajh. Il cbîr chien għâdu gejj.

Guljermu chien gieb miegħu sittin elf ruħ fuk tminn mitt xîni. Chienet il għodua tal 14 ta ottubru tal 1066, is-sèma mgħotti, meta daun in-Normanni ħabtu uicè mb'uicè mal Inglizi krîb Hastings (*Hasting*). In-nies to Haroldu chieniu mkassma fuk ix-xakliba ta għolja, marsusin flimchien, u hu f'nofs-hom, taħt li standard tiegħu, leun isfar bi guerrier f'in-nofs. F'chemm trod salib, tellgħu ħajt kuddiem-hom u stchenneu uarajh: uaħħlu fl'art chemm zcûc u friegħi ta's-siġar sabu, u magħhom uakkfu it-tarchi tagħhom. Haroldu kallhom: "La titkanklux, rgie!; uru ħiltcom bli mnanar; jecc tiesru il ħajt, mitlufiu aħna!"

L'euel ma bdeu in-Normanni; uaddbu xita ta vlegeg fuk l'Inglizi, imma għal xejn: lil Inglizi, uara dac il ħajt, ma laħkithomx uaħda. Resku lejhom bil lanez tual tagħhom, għal xejn; actar nizlu jigru milli telgħu. Resket il cavallerija; is-suldati micsijinb il ħadid, xteħtu fuk l'Inglizi, għal xejn ucoll, għax li mnanar għamlu tagħhom. Dac il ħajt baka' shiħ u iż-zuiemel ta'n-Normanni dauru denbhom u ħarbu.

Haun ħarget ix-xniegħa li Guljermu mjet, u in-Normanni ħabtu jaktgħu kalbhom. Hin bla uakt, jinkala' Guljermu b'ħafna suldati li gàbar maduaru, u biex jagħarfuh, neħħa il mirjun minn rasu u għàjjat

chemm felah: "Arauni għadni ħajj; u bil għajnu
l'Alla fi ħalebni nirbaħ!" Reġgħu resku in-Norman-
ni imma, coll darba jiergħu l'ura; dac il ħajt zamm
shih, Chienu ilhom jatu m'id-disgħa ta fil għôdu.

Ida, ma nzûl ix-xemx, Guljermu għaddielu ħsieb:
"Hece, bil vlegeg nirbaħ!" kalilhom. "Uaddbuhom il
vlegeg lejn is-sèma, li jakgħu fuk ir-rjus l'egħdeuua."
Hece għamlu, u giebha fejn ried. Lil Haroldu laktitu
vleġġa l'għajnu; u collu dmija, uaka' mejjet kalb eluf
ta mejjtio. Hemm tilfu l'Inglizi: bakgħu, iva, jatu sa
ma dalam; Guljermu ħareġ rebbieħ, u rebaħ ucoll
is-saltna tal Ingliterra. Din hi il vitorja ta Hastings,
li bakgħet tissemma; u haun, lil Guljermu semmeuh
il-Robbich.

Dan Guljermu chien ragel kasir; imma, ta saħħa
ebira u kalbieni; għajb, chien mcabbar! Dâm sa gieb
il collhadd taht idejh, u ħakar m'hux ftit. Harbat ràba
u haueel hafna siġar biex icollu fejn idur għall caccia.
Dâm isaltan fuk l'Ingliterra mal 21 sèna, u mjet ta
sittin, in-laha tal belt Rouen (*Ruan*), fi Franza, uakt
l'assedju ta Nantes (*Nant*). Chien riecheb; iż-ziemel
deffes sieku ġo għamra rmied b'in-nâr, u għatarlu.
Guljermu għattan genbu; u b'it-tagħtina, mjet. In-
nisek tiegħu dâm isaltan fuk l'Ingliterra 88 sèna
(1066-1154.)

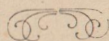
Blex tarau chemm chien u nsara tasseu l'Inglizi
l'iz-żmenijiet li kegħdin nsemmu, irrid ngħidilcom
din il ġrajja.

Fi żmien is-sultan Stejfen, l'Inglizi ħadu vitorja
ohra ebira uisk, igħidulha ta li *Standard*, u għādha
tissemma sa'l-lum. Is-sèna 1138, David, sultan ta li
Skozja, niżel b'eluf ta nies minn tiegħu, nies ħorox u

chiefra, u harbat fejn laħak. Thurstanu, l'arciskof ta York, ġabar chemm Inglizi sâb, u lakagħlu. Ngemghu ilcoll ma'duar arblu ta bastiment; fil kucciata tiegħu rabtu salib cbir, u fil għakda ta's-salib uahħlu cax-xetta tal fidda, u ġo filha is-Santissimu; l'isfel minnu, il bandiera ta San Pietru, u il bandieri ucoll ta San Uilfridu u ta San Ġuann ta Beverley, li tneju minu Yorshire. L'Iskof tal gzejjer Orkneys ħàfer id-dnubiet ta dauc in-nies, berichom, talab ħniena l'Alla: saret it-takbida, u l'Inglizi bakgħu rebbeħin. Li Scożżizi, bosta minhom mietu; u l'oħrajn ħarbu lejn l'artijiet tagħhom.

Fil faċċ. 31, fl'aħħar tal linja 20, Frazna għandha tinckiteb Franza.

Il chelma Hastings tal 11 il-linja tal faċċata 32 għandha tinkira Hejstings.

X.

**II Għarka ta'x-Xiņi l'Abjad
(Is-sèna 1120)**

L'izgħar fost ulied Guljermu, chien jismu Erricu. Dan issa laħak sultan tal Ingliterra; u billi chien l'euuel sultan ta dan l'isem, semmeuh Erricu l'Euuel.

Issa dan Erricu ma chellux għajr tifel uieħed, u

sannieh Guljermu, għall missieru. Chien iħobbu uisk; u meta it-tifel għalak it-tmintax il sèna, hâdu f'in-Normandiġa mnejn chien gejj in-nisel tagħhom, biex hemm jaħtru sultan ta'n-Normanni.

Helsu b'uiçç il gîd, u ħasbu u rau li jiergġhu lejn l'Ingliterra. Erricu baġħat jara hemmx xiħadd għa's-sâfar: ta maduaru nizlu ix-xatt u resak lejhom captan jismu Fitz-Stephen (*Fiz-Stîfen*), u dan kallhom li chien sejjer jagħmel il kala'. Tellgħuh kuddiem Erricu; il captan sellimlu, u kallu: "Ja Sîdi, missieri chien captan fuk ix-xîni li uassal il missierec blex mâr rebah l'Ingliterra. Jien ucoll għandi f'idej-ja xini li ma bħalu, jismu *ix-Xîni l'Abjad*, b'ħamsin baħri kalbiena jakdfu fuku. Dac ta hemmec, arah! Arah jitbandal fuk uiçç il baħar! Aħna għa's-sâfar; tridx nuasslec l'Ingliterra, bħalma, snîn îlu, missieri uassal lil missierec?"

Is-sultan miegħbu hecc: "F'ħajjietec, ħabib; jien le ma nista niggi miegħec għax ilħakt ħadt bastiment lehor; iżda, jigi miegħec ibni fuk ix-xîni *l'Abjad* u itilku urajja. Issibuni l'Ingliterra."

Ura li telak il missier, ibnu il princep Guljermu b'oħtu miegħu u ħafna ebarât oħra, nisa u rġiel, talagħ fuk ix-xîni *l'Abjad*. Il princep baġħat għall captan, u kallu: "Fitz-Stephen, gîb tliet crietel mbît u lakiehom lil ħamsin baħri li bl'imkadeġ għandhom luassluna l-art l'oħra. Ġagħalhom jixorbu, tafx, u ħalliehom jitfarrġu, il għaliex kabel nofs il-lejl ma nitilkux." U il ħamsin baħri chienu kalbiena biex xorbu it-tliet crietel mbît ucoll: u ma għanneux ftit u ixxalau, u žifnu! U m'hux huma biss: il princep, u oħtu u il cavalieri u il barunijiet, rġiel u nisa; u

damu jizfnu fuk il everta sa ma telku. U x'ma tizfinx? Chien daul ta kamar tara ħabba : ir-rezħa, iva, għaliex chien ix-xahar tal Miljed ; imma, bnazzi. Habta ta nofs il-lejl, refgħu l'anceri, għamlu il kàla, dauc il ħamsin baħri kabdu l'inkadef, u ix-xìni bèda itir fuk uicè il baħar donnu għasfur. Is-sliema, jalla !

Hin bla uakt, iżda, uara ftit li tbiegħdu mill art, stamagħ għajjât u tuerzik li kasam il klub, f'dic il hemda ta'l-lejl. Ix-Xìni *l'Abjad* chien ħabat ma scoll, nfetaħ fl'ilma u bèda niezèl. Il captan xeħet cajjie il baħar, u fuku għabba il princep u x'uħud milli chienu miegħu. Kalilhom : “ Akdfu intom, arau takbdux l'art; ħajjitcom f'idejcom!” U bdeu jakdfu għall sidirhom. Iżda, uara ftit, il princep sama' leħen oħtu tgħajjatlu minn fuk il bastiment; “Stallau, l'aħua !” kâl lil sħabu; “stallau, jaħasra ! Nsijau lejn ix-xìni ; ma jistax icun nħalli l'oħti tegħrek!” Sâr chif kâl hu, u uaslu ma genb ix-xìni ; imma, il cajjie nizèl fil kiegħ, għax ma felaħx in-nies li każbu għall geuua fih : u ntilef colħadd.

* * *

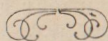
M'hux colħadd : tnejn minn nies kabdu ma arblu mkàccat, u bakgħu mkabbdin miegħu ; il uieħed, biccier jismu Bertoldu, micsi bil gild ta'n-nghaġ ; l'ieħor, baruni, jismu Goffriedu. Chif chienu jithâbtu mal ilma, f'lejl ta'x-xitua bħal dac, lemħu bniedem ma uicè il baħar, gejj lejhom. Jokrob, jokrob; xagħru tuil. miżbuk bl'ilma. “ Għandu icun hu !... dac il leħen, leħnu !... dac Fitz-Stephen, il captan!” U chien hu. “ L'aħua, x'sâr minnu il princep ? ” staksa Fitz-Stephen. “ Għerek, għerek, jaħasra ! U oħta ucoll ; u magħhom dauc collha li chienu fuk ix-Xìni l'Abjad !”

“ X'wahda ġratli! ” tniehed l'imsejchen captan; u dirgħajh utelku, u l'ilma għattieh għala dejjem.

It-tnejn l'ohra damu dauc il ftit siegħat mhaddnin mal arblu; iżda, fl'ahħar, Goffriedu kâl lil sieħbu: “ Jien ma niflahx iżjed, ruħi hierġa; idejja cheshin daks is-siġ... sejjer nitlak... ma nistax nzomm iżjed!” U telak; lahak kâl biss daun il chelmiet: “ Ibka b'is-sliema, habib; Alla jiekaf miegħec! ”

Ma't-tbexbix, in-nies m'ix-xatt lemħu il biccier mhaddan mal biċċa arblu; ħarġu għalih b'dgħajsa, u gebuh l'art kauui sħiħ. Minn dauc collha li chienu miegħu fuk il bastiment, ma bakax ħajj ħliefu biex iġhid chif għerek ix-Xini l'Abjad.

U Errieu? Hadd ma chellu ħîla jatih din l'aħbâr ħazina; iżda, fl'ahħar, baġħtu dakxejn ta tifel iġhidlu collox. It-tifel tala' kuddiem is-sultan, xteħet għar-cubtejh kuddiemu, u b'id-dmugħ f'għainejh kallu ħaġa b'ħaġa chif għerek ix-Xini l'Abjad. L'imsejchen sultan, meta samagħ din l'aħbâr, xteħet fl'art actarx mejjiet u le ħajj; u minn dac in-nhar sa mjet, katt hadd actar ma rah jitbissew jidħac. Imsejchen missier, tilef l'oghna ġid li chellu!

XI.

Erricu it-Tieni

Fl'1155 laħak sultan Erricu *it-Tieni*, mlakkam il *Kasir*, għax tabilħakk chien kasir. Missieru Goffriedu (*Geoffrey*), franciż, chien iħobb iuahħal fil mirjun xi fergħa ta ħaxixa li tixbaħ il ġummar, iġħidulha *planta genesta*; u għalhecc tauh ucoll l'isem ta *Plantagenet*, li baka' l'in-nisel tiegħu sa' 1399.

Erricu chien caturi, demmu sħun, u rgħib. Habat imidd idejħ fuk il ġid u il ħkūk tal Cuisja, u jaħkar il kassisin. Sa minn zġħuritu chien ħabib uisk ma uieħed zagħżuġħ bħalu, jismu Tumas Becket, li maħbub minn colħadd għall ħleuua, it-tieba u il għerf tiegħu. Erricu laħħku arciskof ta Canterbury (1161) b'it-tama l'isibu għall snien; Tumas chien kallu: "Isma, jecce nsir iskof jien, il ħbeberija tagħna tinkàta, għax ma nerħilecx." Minn għāni li chien, bèda iġħix ta fkir; il fideħ tiegħu, kassamhom lil fokra; xeħet fuku cokka ħoxna, u mill bkija, talb u tgħaccis lil gismu.

Is-sultan ma' diemx ma chellu x'igħid miegħu; u dlone bèda iħabbtu u igibu kuddiem il krati tiegħu. Tumas ħtiegħu iuarrab, u mār Franza; u diem hemm seba' snān. Erricu ma kabillux; ra chif għamel isseuua miegħu u rħielu jurgā jidħol l'Ingliterra. Imma, arah rāga bèda jaħkru. "Minn chemm għandi clieb maduari, ma nsib xuieħed li jieħlisni minn da' l kassis midgħi?" ħargitlu darba uaħda f'is-saħna ta'd-demmu. Daun il chelmiet, semgħuhom erbgha mill cavalieri

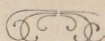
tiegħu; u biex jinhabbu miegħu, ftiehm u li jaktgħulu xouktu. Marru il catidral ta Canterbury, sabuh, haduha miegħu u hedd'duh bil meut. Tumas kallhom: "Ma tbezzgħunix b'it-theddid... darba chienet li bazzj mill meut... ma tcunx iżjed! Fejn jindaħal il għieh t'Alla, issibuni uiekaf kuddiemcom bħala sūr!" Tolukhom, dahal il cōr u bēda l'għasar. Hin bla uakt, jinfetħ il bieb tal cōr, u jidhlu l'erba' cavalieri b'is-sjuf misluta. Ir-rhieb mchexxin; Tumas mār jilka lil dan l'erba' cavalieri; "Xi tridu minni?" staksiehom. "Haġġtec!" kalulu. "Huduha: nerħi ruħi f'idejn Alla u Ommu; nitlobcom, iżda, ma tmissux il hadd iżjed!" Ma din l'aħħar chelma, uieħed mill erbgħa, nizzillu dakka ta sejf fuk rasu. L'imsejchen mesaf id-demm: dakka oħra ta sejf, xehitū għarcubtejh; medd idejh lejn l'artal... Dakka oħra, u oħra... rasu tfareħet... mohħu xtered mal art; ruħu marret f'hdān Alla.

Dan hu S. Tumas ta Canterbury, li Nharu taħbat tlet ijiem uara il Miljed. Il meuta tiegħu għaġġbet il colhadd; in-nies bdiet tmur titlob fuk kàbru, u eluf ta eghgubijiet saru u għādhom isiru b'it-talb tiegħu. Demmu għādu jidher sa'l-lum.

Erricu nidem minn dan id-dnub u xoghof mill għmil hazin tiegħu. Sēna uara, mār jinxteħet fuk il kàbru ta San Tumas jitolbu maħfra. Imma, id-dnub ma jorkodx; kamu għalħ, uieħed uara l'ieħor, l'erba' subien li chellu u ħabbtuh. Erricu tatu dagħdiegħa ebira, kabdu dēni kauui u mjet (1189); u uara meutu, uieħu bakagħ mbengel. Chif il ħajja, il meut!

F'żmienu, dan is-sultan, l'Irlanda tgħakkdet mal Inghilterra. Is-slaten ta dil għira, chellhom x'igħdlu

bejniethom; u Dermot, sultan ta Leinster, talab l'Erricu jakbez għalih. Is-sèna 1171, Erricu mâr l'Irlanda, u l'Irlandiżi collha ħatruhi b'sultan tagħhom. Minn dac iż-żmien, l'Irlanda bakgħet tagħmel mal Ingliterra.

XII.

Ricardu L'Eueel

Dan chien uieħed mill erba' ulied ta Erricu *it-Tieni*. Chien ragel tuil u mibrum, sabiħ, għainejh zorok, xagħru isfar, jiflaħ daks ġorf u ma jibza minn ħadd u minn xejn; fuk hecc, kalgħuhielu *Kalb ta Ljun*. Ittokol tagħha, il mannara li chellu, ħadd ma chien jiflaħha; hu chien jati biha bħal xejn; dakka ta lanza minn tiegħu, tuakka' chien min chien minn fuk iż-żiemel.

Hajjtu għaddieha jigguerra. Dic il ħabta, chien zmien il Crociati: ħalli nfehimcom x'inhuma. Gerusalemmin chienet uakgħet taħt il ħacma ta't-Toroc; il Kabar ta Cristu, chienu, mela, jagħmlu minnu huma. Fuk hecc li Nsara, l'actar il cbarât u is-slaten, chienu ftiehmu jingħakdu flimchien, jinżlu lejn il-Lvant biex jieħdu minn taħt idejn it-Torc il Kabar ta Gezù u l'art mkadssa minnu. Issa, billi daun is-suldati ta Cristu chienu iħîtu fuk sidirhom salib aħmar (*cruz*,

bil latin, jigiffieri salib), fuk hecc chienu igħidulhom CROCIATI, u Crociati ucoll il guerer tagħhom. *

Ricardu, mela, bħala nisrani u bħala kalbieni, bi hbara ebira telak collox u mâr juri ftit lil Misilmin il kauna ta driegħu u il hila ta kalbu. Chellu žiemel jinkala daksu: arah iniggžu, jidhol bih bejn it-Toroc, idanuar raddiena il mannara tiegħu, u igherbeb irjus bħa'x-xita. Tridu tafu chemm saru jizbgħu minnu?

Malli jilmhuh riesak, chienu ilebbtu iż-żuimel tagħhom u jaharbu: u uara li siefer minn hemm, ismu biss chien lehexchixhom. Jecc žiemel jonfor minn xi haġa, sidu cont tisingħu igħidlu: “ Hejr! X'gàra? Ma rajtx is-sultan Ricardu, euuilla? ” U meta l'ommijiet chienu ibenn'nu l'it-trabi tagħhom ġo'n-nieka, chienu igħannulhom: “ Ninni, ibni, ninni, li ma jigix jieħdoc is-sultan Ricardu!”

Dac is-sultan chien kalil bosta; fuk hecc, il ebarât li chellu miegħu, halleuh, u hu hteigħu jitlek ucoll. Fuk hecc kabdu id-dëni, u rħielha lejn l'Inglaterra blex jiehu saħtu.

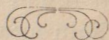
Il bastiment li chien sejjer fuku, tchisser lejn Venozia, u l'imsejchen Ricardu kalbu ngħafset, isib ruħu l'art tal għadu tiegħu Liopoldu, duca tal Austrija. Blex ma jagħarfuhx, biddel il-lbiesu, ha tifel miegħu u telak bil mixi jifred il Germanja.

Darba uahda bagħat il dan it-tifel jixtrilu xi haġa tal icħel, u in-nies lemħulu nguanta sabieħa mdendla

* Fuk IL CROCIATI, akrau fost il “ Cotba tal Mogħdija taż-Żmien ” in-Nru. 26: u jecc tibdeu blex takrau in-Nru. 23 “ Miriam Karkuas ” tcunu actar tafuha il haġa minn għankudha.

fi ħżienu: “ M’ħix ta b’xejn!” kalu; “ die, nguanta ta sultan!” U ħadu colma riedu minn fomm it-tifel. U ara ffit, Ricardu jisma il bieb iħabbat, jixref u isib katgħa suldati biex jak’bduh. Għalchemm bla saħħa, kām fuk tiegħu, silet is-sejtf, u kallhom: “ Mın jiersak, noktlu; ma nħallix mın imissni ħlief ir-rajjes tagħcom. U ir-rajjes resak, u dan chien Liopoldu! U hecc, Ricardu sāb ruħu lsir tal għadu tiegħu, magħlak ġo torri kalb il muntanji, bil għases lejl u nhar u is-sjuf misluta.

Ricardu chien iħobb idokk u iġħanni; bħalu ucoll chien Blondel, żagħżuġħ franciż, l’akua ħabib tiegħu. Blondel samagħ b’li ġralu lil ħabibu, u telak għall Germanja biex jara jieħilsux. Dām bosta idur u jitchixxef; iżda, għall xejn! Lejla uaħda, għajjen mejjet, xtehet jistriħ taħt ħajt. Fil ħin, jisma mın iġħanni; uakkaf uidnejh. “ Tgħid hu? ” kāl f’kalbu Blondel. Jarga jissamma, fehem il cliem, isib li chienet għanja li chien kabbell Ricardu, u li chienu iġħannuha flimchien. Meta Ricardu ġiè biex jakleb għa’t-tieni biċċa, Blondel ħadħielu minn fomm u issuctaha hu. Ricardu għarfu mill euuel, u fehem ucoll li il fidua tiegħu uaslet. U hecc chien: l’Inglizi chienu iħobbuh uisk, u ħallsulu erba’mitt elf lira biex jinfèda. Chien ilu magħluk ħimxtax il xahar.

XIII.

Is-Sultan Gianni Lackland

Ura il meut ta Ricardu, billi tfâl ma chellux, laħak sultan ħuh Ġanni. Dan chien ragel ħazin uisk : bēda biex katel b'idejh l'Arturu, bin ħuh il' ebir ; u hecc tellef lil Inghilterra l'artijiet li chellha fi Franza, in-Normandija u Anglù. Chisirha ucoll mal Papa, billi medd idejh fuk il ħkùk tal Cnisja. Cnien sâr arciskof ta Canterbury, Btiefnu Langton, ragel għaref u kaddis : imma, Ġanni ma riedx jâf bih ; u minfuk ħarrab ir-rhieb ta Canterbury. Il Papa Innocenzju fetaħlu għainejh ; l'Iskifijiet uesseuh ; izda, Ġanni uegibhom : “ Lil kassisin lakilgħilhom għainejhom ! ” Fl'aħħar, is-sēna 1028, il Papa chellu johrog interdett fuk l'Inghilterra.

Halli nfehimeom x'inhu *l'interdett* : il cnejjes jingħalku ; kuddies ma jingħâdx ; Sagramenti ma jingħataux għajr l'it-trabi u lil mân icun f'uakt il meut ; il mejjtin jindifnu bla tberic ; il kniepel jisctu ; l'incuatri tal cnejjes, jitgħatteu ; collox igib il bichi. U dan isir bil fehma li il ħâti jiftaħ għainejh.

Sitt snin damet sejjra hecc, u baka'dejjem jaħkar il Cnisja. Il ebarât ucoll rau bosta minnu ; chien izommilhom l'uliedhom b'rahan taħt idejh. U daun x'bakghu ma raux ! Katel bosta minnhom bil guħ. Izda, l'interdett ma seuiex ; minfuk, ħajjar l'is-Saracini igħinuh jieħodha mal Papa u ma Franza, u il ħâli ueghedhom li jakleb mislem bħalhom. Innocenzju dâm

iziegħel bih erba' snîn oħra; fl' ahħar, iżda, katgħu mill Cnisja, jigifieri scunnical (1213). Dac iż-żmien, meta uiehed iġhid sultan scunnicat, ifisser li hu titef il trôn. Fuk din, Lackland kagħad għa'l collox, u ħalef li il curuna jafha minn idejn il Papa; u hecc tneħħa l'interdett, u il cnejjes nfetħu.

Tneħħa l'interdett, iva; iżda, Ġanni minn geuu bakagħ li chien. Il barunijiet xebgħ; kalgħu il Carta (*Charter*) tal ligijiet li ħareġ San Eduardu, u kuddiem l'arciskof Langton ħalfu li dauc li-ligijiet iġħaddu, icun l'icun. Chien il 25 ta' novembru tal 1215, nhar S. Eduardu, fil enisja ta' Edmundsbury.

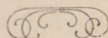
Is-sultan Ġanni ma riedx jisma b'Carti; iżda, il cbarât ftiehmu u ġàbru in-nies tagħhom. Sâb ruħu uaħdu, u ħtieġlu jokgħod għalli riedu, u f'ġunju li ġiè, f'Runnymede, fuk xatt ix-xmara it-Tejms, chellu inizzel ismu fil Carta il Cbira (*il Magna Charta*) li fiha tuettku il ħkûk tal poplu u tal Cnisja.

Ħalef u għamel mn'idejh; imma, le kagħad għall ligijiet. Bil għideb u't-tnassis, ġagħal il Papa jekred li chien sâr, ġàbar maduaru chemm nies ta kattagħni sâb fl'Europa, u il ħsara u is-serk li gieb fl'Ingliterra, katt ma dehru. Daun il chefrin laħku daħlu fi enisja leiljet il Miljed uakt il kuddiesa il cbira, u kalbu l'artal, b'it-tama l'isibu xi ġid.

Il barunijiet ftiehmu beinjethom li jieħilsu minn bniedem kalil bħal dan. F'ġunju tal 1216 bagħtu għall Uigi, bin is-sultan ta Franza, biex jagħmluh sultan tagħhom. Ġanni tberġen, katta xuxtu, tkagħbar mal art, ħalef li jiekaflu. Fil uakt, għreklju il baħar chemm ġid chellu; b'id-dagħdiegħa, kabdu id-dèni u mjet b'saħna ta demm. Ftit chien haun slaten ta kalbhom

hazina, midghijin daksu. Lakkmuħ *Lackland*, jġigifieri
bla art, għax chien safa' bla art

L'Inġliżi jiftaħru uisk biha din il *Manja Carta*, u
għandhom biex. Kisuha fteħima bejn is-sultan u il
poplu, colhadd jâf sa fejn għandu jasal fil ħkûk tie-
għu. Jekk il Gvern inġliż hua l'aħjar il-lum fost il
gvernijiet collha, dana gejj mill *Manja Carta*.

XIV.

Il Prinċep tal Wales

Sa żmien is-sultan Duardu *l'Euuel*, il Britannja
chlenet għadha katt ma giet collha chemm hi taħt
idejn is-slaten inġliżi: il Wales u li Scozja, chienu
għadhom ma chellhomx x'jaksmu mal bkija tal Bri-
tannja. Duardu, minn x'ħin laħak (1272), chien tħaj-
jar jagħmel collox haġa uaħda; u b'xortih, gietu ix-
xokka f'moxtha.

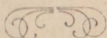
Llewellyn, sultan tal Wales (*Ueġls*), chien mela
rasu b'it-tpeċċiċ ta's-saħħâr Merlin, li il ġzira collha
dill habta għandha taka' taħt idejn uieħed; ħaseb li
da' l uieħed icun hu, u telak għall Inġliterra. Imma,
dâr b'rasu. Duardu kâl: "Issa 'l uakt!" u daħal ġo'l
Wales b'in-nies tiegħu. Llewellyn gietu mgħarrka:
tillif u katluħ, u il Wales żdiedet mal curuna inġliża.
Chien ġid għalihom li Uelx li chienu għoddom saru

salvaggi. Duardu tahom ligijiet tajjba, li bihom sabu ruħhom għall aħjar.

Tafu xejn nmejn li gejjja din, li it-tifel il ebir ta's-slaten ingliżi iġhidulu *Princep tal Wales*? Duardu chien ħa miegħu f'Wales il martu Lionora, u hemm tueldilhom l'euuel tifel. Tlet ijiem uara, il ebārat tal Wales telgħu kuddiem is-sultan, u talbuh itiehom câp li ma icunx jitchellem u la bil franciż u ankas bl'ingliż: “ Għax il-lsien'na ma idurx! ” kalulu. Duardu uegibhom: “ U jien nuegħidcom li naticom princep mueled f'din l'art, li ma jâf ebda chelma la bil franciż u la bl'ingliż. Izda, intcom jaħtieġ taħilfuli l'izzommuh dejjem b'ħāchem tagħcom. ” Ilcoll kalu iva. Duardu daħal geuua, gebilhom lil ibnu tarbija, u kalilhom: “ Haun hu; tuieled il-bieraħt l'ura; għandcom xi tgħiddu?” Chellhom imejjlu rashom, iħitu ħalkhom u ibusu il uejda ta die it-tarbija (1283).

Egħmilli li semmejticom chemm chieniu għallmu fl'Ingliterra il patrijiet, l'euuel dauc ta San Benidittu, u mbagħd ta San Dumincu u ta San Frangisc. Chieniu jaħsbulhom, m'hux biss għall genna, imma għall art ucoll. Haun nsemmaġcom fuk uieħed patri frangiscan, Ruggieru Bacon, li għadda għomru u žmienu jakra dejjem. Isimgħu x'chien iġhid: “ Žgieġa mdauura, magħmula hecc, msieħba ma oħra magħmula hecc, mkegħdin chif nifhem jien, ħuejjeġ bgħid, igibuhomloc krīb — Trâb isued, mħallat chif nifhem jien, itajjar ktajja nies u jagħmilhom tliet—Dauc il bastimenti, għandi ħāla nmexxiehom bla riħ; u dauc l'ingenji, nsukhom bla bhejjem.” Mġn chien jisimgħu, chien iġhid: “ Da'l patri, jaħasra, tilef moħħu; jeu għandu il għafrid miegħu. ” Għadda žmien bi žmien

u it-teliscopju (*it-tromba*) u il porvli u il vapur, ureu li facini, u la chien miġnun, u ankas chellu miegħu il oġġiered. *

XV.

Il Princep l'Isued

Habta tal 1328 chien sultan tal Ingliterra Duardu it-III, raġel helu ma colhadd, kalbu tajjba u ħanina. Martu chienet Lippina ta Hainault (*tinkàra Henól*), tajjba bħalu. Fl'1330 tuildilhom l'euuel tifel, u semmeh Duardu ucoll. Chiber u chien maħbub minn colhadd għa't-tieba tiegħu, u chien il għaxka t'omni u ta missieru. Intom tafu li dac iż-żmien chienu isiddu il ġacc tal ħadid : u billi il ġacc ta Duardu chien isued, kalgħuhielu il Princep l'Isued. Ngħidilhom xi haġa fuku biex tistgħu tarau chemm chien minn tagħna u kalbieni dan Duardu *it-Tielet*

Fl'1328 chien mjet Carlu l'IV, sultan ta Franza, u ma ħalliex ulied. Duardu *it-Tielet* chien ġigi minnu fil korob u dehirlo li il curuna ta Franza tmess lilu : fuk hece, bdeu guerer li damu żmien tuil. Duardu telak għall Franza b'in-nies tiegħu, u miegħu ħa il

* Fil " *Cotba tal Mogħdija taz-Zmien* " issibu fuk dawn il huġġejj f'in-Nru. 86 " FTIT MINN COLLOX. "

Princep l'*Isued*, li issa laħak is-sittax il sèna. L'Inglizi chieniu uakfu f'raħal jismu Crecy, (*Cresi*), u hemmu intgħatât l'actar takbida kalila.

Chellna 26 minn lulju. Il Francizi chieniu tliet darbiet actar mill Inglizi. Duardu u in-nies tiegħu għaddeu il-lejl jitolbu; ma's-sebħ kerreu, semgħu kuddiesa u tkarbnu; u billi ħàbat is-sibt, colhadd sâmf'gieħ Sidtna Maria. Duardu richeb iż-ziemel, dâr is-suldati tiegħu, iheggeg il colhadd bi cliem ħelu u sabieħ. Meta ra li collox seuua, gaghalthom jieclu u jistrieħu, u skiehom dakxejn mbît mill aħjar. U il ħin għaddej.

Fuk nofs-inhar, dehret bħal šħaba fil bgħid: chieniu il Francizi reskin għall fukhom. Uara ftit, dehret oħra, u chienet šħaba tasseu. Chibret, nfirxet, u minn ġo filha uaddbet ruiefen, berak, ragħad u xita bla tarf, u xarrbet il colhadd. Habta tal ħamsa, ix-xita šhât, il Francizi korbu u stemgħu igħajjtu: "Fl'isein t'Al-la u ta San Denis!" L'Inglizi kamu fuk sakajhom biex jilkgħuhom; imma, kabeż Duardu: "Ara xi ħadd jitniffes! Ara xi ħadd jitħarrec!" Resku il Francizi u bdeu iuaddbu il vlegeg; iżda, billi il uatar tal kaus chien mxarrab bl'ilma li għamel, rtâb u il vlegeg bdeu jakgħu f'nofs triek.

Halli nfehimcom ħaġa. Dari ma chellhomx armi ta'n-nâr; chieniu iuaddbu il vlegeg. Chellhom *kaus* jeu *arc* tal azzar jeu ta xi ħaġ'oħra li tirtakat; u f'it-trûf tiegħu, *uatar* jeu ħabel tal msaren bħal cordi tal contrabaxx. Jiġbdu il uatar, jitilkhu għall fuk dahar il vlegġa, u il vlegġa ittir b'saħħa cbira minn tokba f'nofs il kaus. Is-suldati tal vlegeg chieniu igħidulhom arcieri, mill chelma latina *arcus*, kaus.

Wu bla uakt, l'Inglizi, meta rau li l'oħrajn egħ-
jen, kannu bħal lġuni, iġħajtu: Fl'isem t'Alla u ta
san Ġorġ! " u uaddbu xita ta vlegeġ fuk il Franciżi.
U matar tagħhom ma chienx ixxarrbilhom, għax uakt
is-sitta hasbulu; u il vlegeġ tagħhom laħku l'egħ-
deuna, u il kàtla chienet ebira uisk. Tafu min chien
kuddiem colhadd? Il Princed *l'Isued*. L'arcieri fran-
ciżi li bakgħu hajjin, chellhom fl' aħħar idauuru
uleħhom u jaharbu.

* * *

Harbu, iva, l'arcieri; izda, laħket il cavallerija, u
stehtet fuk l'Inglizi u damu jatu sa't-tbexbix. Il
Princep *l'Isued* għaggeb il colhadd haunhecc ucoll;
eucheb fuk iż-żiemel tiegħu, bèda iħeggeġ l'in-nies
ta missieru. L'Inglizi nħàkru uisk, u ħtigilhom ireġġ-
għu l'ura actar minn darba, u il Princep dejjem
deuullhom kalbhom u imexxiehomm il kuddiem.

Il missier chien kiegħed jara collox minn fuk
mihna ta'r-riħ. Mâr cavaljer u kallu: " Aħjar tibgħat
si ġħajnuna lil ibnec! " Uieġbu is-sultan, jiebes daks
il hadid: " Jakau ibni maktul jeu midrub? " L'ieħor
ulegeħ: " Le, għall ħniena t'Alla! " Haun Duardu
kallu: " Mela, mûr u għid lil ibni li ma għandux għax
jietenna ġħajnuna minni. Jithabat *hu*, ikâs li jirbaħ,
għadlex il-lum uaktu! Jaħtieġlu jirbaħ: chelma ta
sultan li jien! "

Dawn il chelmiet xegħlu l'ibnu u l'in-nies tiegħu:
stehtu b'ħila ebira fuk il Franciżi. L'is-sultan tagħ-
hom laktuh, u chellu jahrab biex ma idurx b'rasu;
l'aħjar generali tal egħdeuua bakgħu mejjtin. Eluf ta
Franciżi nietu f'dic it-takbida; l'oħrajn chellhom
jaharbu.

Daħal il lejl, u Duardu niżel mnejn chien biex jifraħ b'ibnu rebbieħ, mdauuar b'ħafna nies b'it-torci f'idejhom. Ltakgħu; il missier ħaddan l'ibnu ma sidru, u kallu: "Ibni għaziż, Alla iġhinee biex tgħaddi il kudliem chif bdejt. Int il-lum gibt ruħec ta ragel, urejt li ħakkec teun sultan." Il Princep xeħet għai-nejħ l'art u staħa; u fl'aħħar kallu: "Missier, it-tifħir lilec, m'hux lili!" U meta Duardu ra il ħila t'ibnu u'l mistħija tiegħu, actar feraħ biħ, milli feraħ b'ir-rebħa ta Crecy.

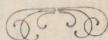
Da'l princep chellu ucoll takbida oħra mal Franciżi, it-takbida ta Poitiers (*Puatiè*). Bdiel il cavallerija franciża: l'Inglizi lakgħulhom bil vlegeġ u ħarbtuhom; resku oħrajn, u ħarbtuhom xorta uaħda. Fost il cavalieri inglizi chien jinsâb ix-xuejjaħ Sir John Chandos. Dan resak lejn il Princep l'*Isued*, u kallu: "Jece nakbdu il brimba, il għankbut jinkered; l'is-sultan jaħtieġ nakbduħ taħt idejna biex neħilsuħa." Il Princep fehmu u għâjġat għajta: "Imxi, ja bandiera, fl'isem t'Alla u ta San Ġorġ!" X'tisma? "*Monjoj sejn Deni!*" għajġtu il Franciżi "*Sen Ġorġ for Guejnn!*" l'Inglizi. Taktieġħa ta bla ħniena, taħuid, żuiemel imuakkgħa u midruba, u cavalieri taħt sakajhom mgħaffġa, minfudin bil vlegeġ. Uara ftit, Jean (*Ġânn*) is-sultan franciż, uaka' pirġunier tal Princep l'*Isued*.

L'imsejchen, bagħtuh pirġunier f'Londra. Duardu lakgħu tajjeb, għalchemm għâdu tiegħu, u żammu fil Castell ta Windsor. Hemm geuua chien jinsâb ucoll pirġunier, David, sultan ta li Scozja: u Duardu, b'tifchira, ħolok l'*Ordni tal Garter*; u fost oħrajn, daħħal cavalieri fiħ l'iz-żeuġ slaten pirġunieri. Fl'arma u fuk il flûs inglizi tarauħ die iz-żagarella mdauura,

makfula b'hoecda? Dic hi il *garter* (*taccalja*). U dauc il chelmiel li flia, *hony soit qui mal y pense*, huma bil franciż, u iħsaru: *mishut min jahseb hażin*.

Il Princep *l'Isued* ma laħakx sultan tal Ingliterra: ujet ta 46 sèna, xhur kabel missieru.

Tafuha l'arma tal Princep tal Wales, dauc it-tlet rixjiet? Dic bdiet m'it-takbida ta Crecy. Mal Franciżi, chien ġinsâb Carlu, sultan tal Boemja, ragel bla daul; dan staha ma jatix daktejn ta sejf! Talab lil zeuġ cavallieri imexxuh magħhom fuk iż-żiemel; dauc rabtu it-tlet żuemel f'imchien u rħeulha. Ta bla għakal it-tlieta! Il vlogoġ inglizi temmeuhom; u l'għâda nsâbu l'ġisna tagħhom magenb xulxin, u it-tlet żuemel marbuta. It-tlieta chellhom ħafna rix fuk il mirjun tagħhom: xihadd kala' rixa minn ta coll uieħed u mâr hadhom lil Princep *l'Isued*. Dan uaħħal it-tlet rixjiet fuk il mirjun tiegħu u bakgħu sa'l-lum l'arma tal Princep tal Wales.

XVI.

Is-Sultana Lippina

Dan Duardu it-Tielet li semmejtlicom, chien ragel tajjob; imma, chien xi ftit ġiebes ucoll fil fehmjiet tiegħu. Żmien uara Crecy, ried jiħħallas minn nies tal belt ta Calais (*Calè*), li chienu furbani u dejjem lil Inglizi jahkruhom.

Din il belt chienet mdauura bi suar kauuija uisk, u Duardu ħaseb li ma jagħmel xejn magħha. Mela, *mblocc*.

X'jigifieri *mblocc*? Il Maltin għádhom isemmuh l'imblocc ta żmien il Francizi; intom, tfał, iżżuħajr l'Alla li ma tafuħx, u itolbuħ li ma tcunux tafuħ ħlief minn fuk il cotba. Duardu, mela, dauuar il belt b'in-nies tiegħu biex go'l belt ma jidħolx icħel; u dauuar ix-xtût b'ix-xuieni, biex ħádd ma jokrob lejha bil baħar. In-nies ta geuua, żammeu għall sèna, u temmeu colma chellhom: chielu żuiemel, ktates, clieb u ġrieden, sa ma chien bakagħlhom xejn iżjed x'jieclu. Chienu igibulec ħniena tarahom hecc magħlubin, sofor, mixruba. Sa fl'aħħar, bagħtu igħidu lil Duardu: " Il ġuħ egħlibna; nifthulec il bieb; iżda, bla ma toktol il ħádd minu'na. "

Duardu ma riedx jisma, għax chien minli għalihom. " Jecc tibagħtuli sitta mill akua cbarát fostcom, xuxa, ħafjin, bil kmíz biss, b'ħabel f'għonkhom u bl'imfietaħ tal belt f'idejhom, ihallsu għall colħádd daun is-sitta; lil oħrajn naħfrilhom! "

Meta l'aħbâr uaslet il belt, dakkeu il kampiena il cbira biex in-nies tingàma. Semgħu x'chienet, u colħádd ntèla b'is-suied il kalb, jibchi u jixher u iħabbat fuk uiccu, u ħiemed. Kabeż uieħed mill cbarát, jismu Eustazju Saint-Pierre, u kallhom: " L'aħua, issa m'ħux għajb għalina jinkered colħádd, meta sitta minn'na jistgħu jieħilsu il bkija? Minn għalija, jien l'euel uieħed; immur kuddiem is-Sultan ingliz, ħafi, xuxa, bil kmíz, bil ħabel f'għonki, u nati ħajjti għall ħuti, b'it-tama li Alla jaħfirli dnubieti. Haux ħádd ieħor? " U mbierca il ħniena t'Alla! jakbeż it-tieni,

it-tlolet, ir-ràba, il hames u is-sitta, u rĥeulha għall kuddiem Duardu.

*
* *

Stħajjlhom, issa, daun is-sitta minn nies, sofor daks il karsa ta'x-xàma, mixruba, għainejhom fil hofra, mexijin, hergin mill bieb tal belt f'dic is-sura li lggiblec ħniena!

Uaslu kuddiem Duardu li chien jistenniehom. Xtehtu għarcubtejhom kuddiemu, u kalulu: “ Ja sultan, ahna is-sitt ebàrat ta Calais; gejna nerĥu ruĥna f'ideje blex ma jinkerdux ĥutna; icolloc ħniena minn'na, jecce kalbec tħoss!” Colmìn chien hemm, afexx jibchi; izda, le bèka Duardu; ĥares lejhom bil herra, u għażżaż snienu. Biss kâl: “ Il boja jaħmel li għandu jagħmel b'daun is-sitta; in-nies ta Calais katluli bosta minn nies tiegħi; ma'rridx nâf iżjed bi ħniena!”

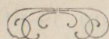
Izda, il ħniena nisslithielu f'kalbu martu Lippina, mârta tal ħniena. Tibchi u tolfok li ma setgħet tgħid chelma u ankas tickaf fuk sakajha, marret minnufih xtehtet għarcubtejha kuddiemu, u kaltlu b'it-tnehid: “ Ja sidi, int tâf li jien għaddejti il baħar biex nigi sa hdeje, u stajt għrekt; u b'dan collu ma tlabtec abda xejn. F'gih Cristu bin Alla il għaziż li mjet għalina il coll, u għall mħabba li tħobbni, icolloc ħniena minn daun is-sitt msejenin!” Žeuġha chemmex għbinu, baka' ĥiemed; fl'aħħar nefah nefha u uegibha: “ Ahjar katt ma gejtني haun! Chif titlobni int, ma nistagħx niĥadlec. Daun is-sitt rgjel, natihom lilec; aghmel bihom li jidhirlec int!”

Chemm hi sabieħa il ħniena! Lippina daret bihom,

libbsithom chif jixirkilhom, ziegħlet bihom u bagħtithom henjin leju belthom ; u hemm għamlulhom lakgħa sabieħa u faħħiru l'isem ta Lippina. Calais, iżda, giet taħt idejn is-sultan Duardu u damet tagħhom l'Inglizi mitejn sèna.

* * *

Fl'Ingliterra, isir nsig uisk u jinkata' faħam tal haġra għa'd-dinja collha. Daun iż-zeuġ xogħlijiet daħħlithom l'Ingliterra din Lippina, mart Duardu : giebet nissieġa minn Flandra u xtehtulec f'Norwich (*Noric*) ; u giebet nies oħra li darreu l'Inglizi jaktgħu il faħam mill barriera.

XVII.

Watt Tyler

Żmien is-sultan Ricardu *it-Tieni* (ngħidu aħna, ħabta tal 1380), il fokra chienu maħkurin uisk mill għonja, m'hux biss fl'Ingliterra, iżda fl'Europa collha. Jien għidt fokra ; iżda, irrid nfisser ruħi il ħaddiema. Il ħaddiem chien jaħdem m'hux daks chemm jiflaħ ; iżda, chemm iridu sġidu : u sġidu actarx ma chienx tal ħniena. U meta għidt sġidu, għidt seuua ; għax is-sġid jeu is-sinjur, chellu il jedd ibieġħ il ħaddiema tiegħu, bħalchiecu ibieġħ ziemel jeu bakra. Dan, għa'n-nies

ta' r-ràba; izda, il haddiema tal ibliet, haddieda u
bunneja u nastrudaxxi, xejn le ma chienu aħjar
minhom. L'insejnin chienu jaħdnu bosta u jithall-
su lil f'it; u minn fuk, chienu iħallsu taxxi cbar
l'is-sultan, Issa, il kliegħ tagħhom, għidna, chien
tighir; mela, nhallicom taħsbu x'ħajja chienu igħixu!
Diedu chemm ma imutux! Xebgħu sejjrin hecc, u
ghandlu l'mohħhom jiehilsu minn di'l ħajja. Chien
hemm tajjeb li ir-rhieb tal mkaddes Benidittu chienu
ighidni uisk lil fokra, chif ucoll chienu iuissuhom
jehdu sàbar.

Darba mahda (1381) fil belt ta Dartford, f'Kent,
uiehed minn ta's-sultan, ħareg ġigbor it-taxxi, iħabbat
bieb bieb, u nakaf kuddiem dâr ta uiehed jismu Watt.
Is-sengħa tiegħu, dan Watt, chienet li ikiegħed iċ-
clamit tal iskfa. Haun Malta, il bjut nsakkfuhom
b'is-xoroc, b'it-tiblît fukhom; izda, barra, l'iskfa
huma ta'ċ-clamit, bħall ma tarauhom fil Furmarija tal
Inglizi. Watt, dac in-nhar, chien ikiegħed iċ-clamit
f'dâr ta uiehed gâra tiegħu, u f'daru ma chellux ħlief
murtu u bintu. Watt Tyler (li ġigifieri ta'ċ-clamit)
lemaħ, mnejn chien, lil dac ir-ragel diehel f'daru; u
f'it nara, samagħ il biċhi. F'chemm trodd salib,
kabez m'is-sakaf fejn chien, telak ġigri lejn daru,
u isib lil dac ir-ragel kiegħed iċ-anfar lil bintu.
X'jaqhomel Tyler? Jakbad mterka x'chienet, inizzillu
dakka fuk rasu u imiddu mejjet.

Hecc chif Watt Tyler kâtel il dac ir-ragel, il
haddiema collha ta'r-rġula ta die in-naħa, zammeu
miegħu. Ftieħmu hecc bejniethom: “ Immorru Lon-
dra, nitilkghu kuddiem is-sultan u ngħidulu chemm
ahna mahkurin; u jecc jinħtieg, immiddu idejna

ueoll għalli hakkna. Hecc chif aħna, ma nistgħux niġbdu il kuddiem actar!”

Hecc ftiehm u hecc għamlu; għalchemm, m'hux colma riedu jakilgħu, chien seuaa. Gimgħa tnejn uara dan, deħru mexjin lejn Londra l'eluf ta nies kieghda, mcercra, mixgħula, b'hārsa cherha, ihedd'du il colhadd, u mīn bil vleġeġ u'l kaus, u mīn b'sejf msaddad, u mīn b'mingel marbut ma fergħa, ilcoll igħajtu; u Watt Tyler minn kuddiem, riecheb fuk ziemel.

Daħlu geuaa il belt ta Londra, jiggereu ma't-triekat. Li jiggereu biss, chiecu ma chienx ieun fiha; izda, daun l'imgienen bdeu dlone jaħarku id-djar tal għonja, jifthu l'ibuieb tal ħabsijiet, u jaktgħu irjus mīn jiltakgħu miegħu jecce katt ma igħidx magħhom: “ Jien nżomm ma's-sultan Ricardu u il ħaddiema!”

Id-deheb u il fided li daun sabu f'ljjar il għonja, għamluhom trietak bl'imrietel, imma farca minnhom ħadd ma messha. Arau chemm, li uieħed fosthom, għaliex ħèba tazza tal fidda f'hobbu, sħabu hebbu għalih u tefghugh go'x-ximara b'it-tazza u collox.

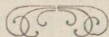
Is-sultan, għād li ma chellu għajr sittax il sèna, chif samagħ bihom, riecheb ziemel u mār jiltaka' magħhom fejn igħidulu *Mile End*. Ltakgħu, uakaf: “ L'aħua, xi tridu?” staksiehom is-sultan. “ Irridu jieddna; tħalliniex lsiera!” ueġbuh dauc. Haun kabeż Ricardu: “ Jieddcom ntihulcom daks ħadd ieħor. Isimgħu minni, ngābru fi djarcom!”

Is-sultan ma chienx kāl ħazin; izda, Watt Tyler, u l'eluf oħra miegħu, tniccru Londra, u għamlu ta taħt fuk. L'għāda, Ricardu rāga mār sabhom fejn illum *Smithfield*; u Tyler, chif rah jokrob, riecheb

iz-ziemel u gibed lejn is-sultan biex jithaddet miegħu. Dan Tyler ma chienx jâf igâb ruħu seuaa : saħan, u f'as-suhna medd idu għa'r-riedni ta's-sultan. Is-sultan chellu magenbu il Wolworth, is-sindcu ta Londra. Dan baseb li Tyler sejjer ihebb għa's-sultan; ħareg sejf u għargħru f'għerzunt Tyler. L'imsejchen, collu dmiġa, uaka' minn fuk iz-ziemel; u dlonc, uieħed minn ta maduar is-sultan, nifdu b'sejfu u neħħilu ħajjtu.

Die is-siegħa, in-nies ta Tyler hejjeu il kaus u il vlogog, u bdeu ighajjtu : “ Oktlugħ ! Oktlugħ ! ” u is-sultan chien sejjer jaħbat ħazin. Ricardu, demmu biered, dâr lejn dauc in-nies mxeuuxa u kalilhom : “ X'sejjrin tagħmlu, l'aħua ? Tyler giebecom fil għali ; isingħu minni ; imxu miegħi ! ” Dauc emmnuh u mxeu urajh. Fejn ħadhom ? Fejn chellu ħafna għas-
ca mohbijin jittenneuhom. Meta dauc ntebħu b'in-
nassa li dahlu fiha, talbu maħfra l'is-sultan, telku l'arri mu'idejhom u marru lejn djarhom bil kalb it-tajjba.

Dâda, għakal ma għamlux : mîn jista igħid chemm demm leċarċar, u chemm mijiet tgħallku, sa għamlu il għakal ! Ma chienx collox għall agħâr : bil ftit il ftit, il haddiem bêda jithallas actar, il fkîr ma bakagħx maħkur bħall ma chien, u f'inkas minn mitt sòna, uara it-tixuixa ta Watt Tyler, lsi era ma chienx bakagħ fl'Ingliterra.

XVIII

It-Takbida ta Agincourt

Is-sèna 1413, laħak sultan tal Ingliterra, Erricu *il-Hamsa*. Fi żgħuritu, chien ffit u xejn moħħ ir-riħ; iżda, malli missieru għalak għainejħ, trecchen ġo camartu jitlob il-lejl collu, u ma's-sebħ mār għamel krara ta ħajjt u collha. Hafer lil egħdeuua, u ngħazel mill ħbieb il ħżiena li chien daru miegħu.

L'akua ħaġa li bakgħet tissemra fi żmien, it-Takbida ta Agincourt (*Ajancūr*), belt minn ta Franza. Is-sultan ta Franza, chien mjet bla uerrieta; Erricu deherlu l'imissu jidħol hu. In-nefka ebira: hu rahan id-deheb; il cbarāt bieġħu ħuejjigħom; colħadd għan ruħu mill actar. F'kasir żmien, għadda il baħar u sàb ruħu kuddiem is-suar ta Harfleur bi tletin elf ruħ miegħu. Uara mblocc ta ħamest iġmjieġħ, fetħulu li buieb, u hu daħal rebbieħ: inma, nofs in-nies tiegħu, chien mietulu. Minn hemm, telak għall Calais: it-12,000 ruħ tiegħu riedu jieħduha mal 100,000 cavalieri tal egħdeuua.

Iżda, daun it-12,000 ruħ talbu l'għajnuna t'Alla: Erricu riedhom iħejju ruħhom bil krar, u dac in-nhar colħadd samagħ il kuddies. Chien sebħ il 25 ta ottubru, nhar San Crispin u San Ġuann ta Beverley. Saret talba kasira l'Alla, lil Ommu u lil San Ġorg. Erricu għajjat: "Bandieri, imxu!" Ix-xuejjaħ Sir Tumas Erpingham, bil ferħ, tajjar il ħatar tiegħu minn idejħ. Is-suldati inglizi, xteħtu għarcubtejħom,

bdeu Part, raddeu is-salib, u reġgħu kamu u marru għall fuk l'egħdeuua. L'arcieri bdeu iuadddu il vlegeġ tagħhom bil għakal : il Franciżi gibdu għall fukhom b'ix-zuimel, u il vlegeġ laħkuhom. Dmija, żuimel iżżru u jonfru ; nies u żuimel jiġġarrfu ; għajjât... ix-zuimel franciżi għoddsu geuua 't-tajn li l' Inglizi chieņu għbru ma xatt ix-xmara. L'Inglizi dlone xeħtu il kans uara daharhom, xteħtu ġo nofshom, u kattgħu taktiegħa b'is-sjuġ u l'imnanar.

Il Franciżi ressku minnufih it-tieni taksima u l'oħraju tgħezz'zu chif setgħu. Trid tara l'Erricu ! Dakka ta sejf : " Sant Eduardu ! " dakk'oħra : " San Ġorġ ! " daun eliemu ; u fuk li standardi, ix-xbieha ta daun il kaddisn, u ta't-Trinità u ta Sidtna Maria. It-tielet taksima ħarbet bla ma geu fl'idejn. B'collox, Inglizi mlotu mal 1,600 ruħ ; Il Franciżi tilfu fuk l'10,000.

Erricu, uara din it-taktiegħa, hu u idur mal camp itaka' ma Franciż, u staksih : " X'ismu dac il castell ta die il għolja ? " Daun uieġbu : " Ta Agincourt. " U Erricu kâl : " Mela, it-takbida ta 'l-lum tibka tissej-jaħ ta *Agincourt!* " B'tifchira ta hecc, mela, l'Inglizi chieņu semmeu *Agincourt*, uaħda mill frejgati tagħhom, li snin ilu għaddiet minn Malta.

Chienet rebħa ebira tasseu, għaliex il pirġunieri Franciżi chieņu bosta actar mill Inglizi li ħarbtuhom. Daks chemm ferħet l'Ingliterra, Nhar San Ġuann ta Beverley bdeu iħarsuha bħal tal precett.

B'din ir-rebħa collha, iżda, Erricu ma chellu ebda judd fuk Franza ; u hu jaħti għall guerer l'oħra li seghlu fi Franza : drabi l'Inglizi rebħu ; oħrajn, bakgħu tellefin.

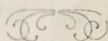
XIX.

Gianna d'Arc

Habta tal 1420, dan Erricu *il-Hamsa* laħak sultan ta Franza ucoll, bejn għaliex rebbieħ f'xi guerer, u bejn għax chien zeuġ Catrina, bint is-sultan ta Franza, li ma chellux ulied oħra. Erricu mjet fil biħdu tal 1422, u uirtu ibnu Erricu *is-Sitta*, tarbija ta tmiinn xhur. Izda, chien imexxi collox id-duca ta Bedford, ħu mis-sieru. Nkala' uieħed, Carlu *is-Sebgha*, u ried iġħid li hu is-sultan ta Franza : haun bèda il ġlied. Il Franciżi zammeu miegħu ; u l'actar fosthom, xbejba ta 19 il sèna, jisimha Ġuanna d'Arc,* bint il fakar. Din habbrithom li hi mibgħuta mn'Alla biex teħles il Franza minn taħt idejn l'Ingliżi (1429). Din telgħet kuddiem Carlu u ħadet is-sensja minn għandu biex teħodha mal eġħdeuua. Libset ta guerrier, ricbet ziemel, u bi standard abjad ġo idejha, tmexxi il Franciżi lejn Orleans. Din il belt chienet mbluccata mill Inqliżi : Ġuanna tifred minn ġo nofshom b'in-nies tagħha, tidħol il belt. Il general ingliz, il conti ta Suffolk, ħtieġlu jittlak l'imblocc u jingàbar. Il Franciżi harbu għall urajhom ; jinstàma leħen ix-xbejba : " Imxu, l'aħua, la tibzġħux ; Alla rħiehomlna f'idejna ! " U hecc chien : l'Inqliżi tilfu.

* *Fost dawn il ħafna "Cotba tal Mogħdija taż-Żmien" għandcom ucoll ta "ĠUANNA D'ARC" (in-Nru. 89), il fiħ issibu il grajja tagħha collha u chif rebbħet l'eġħdeuua ta Franza.*

Is-17 ta lulju, Carlu xedd il curuna ta Franza fil belt ta Reims. Guanna chienet magenbu. Kaltlu : " Min ghalja, li chelli naghmel, aghmiltu : hallini, issa, immur l'dâr missieri nirgħa l'ingħâg bħalma dari. " Carlu, izda, riedha tibka miegħu. Igħaddu ffit xhur, l'insejma taka' taħt idejn l'Inglizi, u daun haduha fil belt ta Rouan. Għamlu ħakk minnha chif debrlhom, għaddeuħa ta saħħara u ta makluba, u katgħubielha għall huggieġa. Harkuha ħajja it-30 ta uogħju tal 1429, fil misraħ ta's-sûk ta Rouan.

XX.

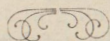
Il Uardiet Bojod u il Uardiet Homor

Errieu *is-Sitta* trabba tifel tajjeb chemm tridu, mogħti għall huejjeġ t'Alla, miġbud għall ħniena, u chien maħbub mill Inglizi. Fl'1454, giet fuku marda cherħa u rasu bdiet tħallih. Nkalgħu tnejn igħidu illi il curuna tmiss lilhom: il uieħed, Beaufort (*Bofòr*) duca ta Somerset ; l'ieħor, Ricardu Plantagenet duca ta York. L'Inglizi, mîn zamm mal uieħed, u mîn mal ieħor : fuk dan nkala' taħuid cbir u ġlied u ktlil fl'Ingliterra.

Darba uahda, zmien il uard, il barunijiet ngemgħu fl'igħien ma xatt it-Tejms. Somerset katagħ uarda ħamra, u kâl ; " Mîn izomm miegħi, jagħmel bħali ! "

Il baruni ta Warwick, li chien iżomm ma ta York, u l'oħrajn bħalu, katgħu uarda bajjda : fuk hece, din tal uard abjad u il uard aħmar, bħala uirja ta mîn iżomm mal uieħed jcu mal iehor, fil bosta taktieghāt ta bejniethom l'Ingliži.

Issa, Erricu is-VI u martu Gherit, chienu zammeu mal uarda il ħamra, u daun chienu kalgħu taptipa f'Hexham. L'imsejċna Gherit chellha taħrab b'binha iż-żgħir magħha biex ma joktluhiex. Chif tbeghdet, jaħbtu fukha ħafna ħallelin. Serkulha id-deheb ta fukha ; u minn fuk, uieħed minnhom silet is-sejċ u kallha : “ Jecce titniffes, noktloc ! ” Gherit xteħtet għarcubtejha, titlobhom ma jaħkrulhiex lil binha. Fil uakt, il ħallelin fitlu ġlieda bejniethom fuk li chienu serku, ħarġu is-schiechen u bdeu jatu. Malli rāt id-dmija, kabżet fuk sakajha, kabdet il binha u ħadd actar ma raha.

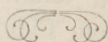
XXI.

Gherit u il Halliel

Gherit bakgħet sejjra b'binha mħaddan magħha sa daħlet f'bosc iuaħħax, għaliex bejta tal ħallelin u nies bla ruħ. Kabadha biża cbir ; coll fergħa ta siġra taħsibha ħalliel ser jislet is-sejċ fukha. Timxi, timxi; ħin bla uakt, minn uara zoce ta siġra, tilmaħ f'id-daul

ta kamar jinkala' ruġel gejj għall fukha. Minn lbiesu u mill bixxa tiegħu, għarfitu li chien ħalliel; kauniet kalbha, kalet bejnha u bejn ruħha: "Jecc għandu itfâl, nahbat tajjeb!" Kaltlu hecc: "Xbin, iedha kulena minni, f'għieh Alla. Jiena is-sultana tal Inghilterra. Jecc trid toktol lili, oktolni; lil ibni taħkrus, jahasra! Ibni, bin is-sultan. Eħilsu int minn idejn l'egħdeuua tiegħu, u Alla jaħfirlec!"

Dmugh is-sultana, rattbitlu kalbu dac il chiefer. Kabad l'it-tifel min'idu, ommu miexja urajhom, u ħbiebhom geuua għâr. Gibilhom x'jieclu, u zammhom hemm tlet ijiem, sachemm geu ħbiebhom għalihom. Dac il għâr bakghu sa'l-lum iġħidulu "*Għâr is-Sultana tħerit.*"

XXII.

Meut chiefra ta zeugt itfâl

Is-sena 1483, mjiet is-sultan Duardu l'*Erbgħa*, u halla zeugt itfâl: il cbir jismu bħalu, ta tlettax il senna, u l'ieħor ta għaxra, duca ta York. Duardu chellu hui jismu Ricardu, u dan ħallielu jieħu ħsiebhom minn jiebri.

Imma, Ricardu nzerta ta kalbu ħazina u rgħib għall aħħar. Chien ħotbi, u daks chemm chien ħazin minn geuua, dakshecc ieħor ma chienx isaħħrec minn

barra. Haseb u ra, mela, li jieħles mn 'ulied ħuh, bil fehma li jilħak sultan hu: gieħba fejn ried, bil chef-rija u il ktíl. Serakhom minn taħt idejn ommhom, u għalakhom ġo'l ħabs li għádhom sa'l-lum igħidulu it-*Torri ta'd-Dmija*.

Ricardu xerred din ix-xniegħa: “Dac Duardu bin ħija, xejn ma jinkala’; donnu ibleh; u tgidli kalbi li meta jieber, icun ta kalbu ħazina u jaħkar bil bosta lil Inglizi. Jien ma għandix mohħ it-taħbit; imma, jecce jidhrilcom, immidd għonki u nsir sultan. Dan nagħmlu għall ġid tagħcom; jien taħbit icolli.”

Issa dan tiegħu, chien collu ghideb u tnassis. U mîn jâf chemm bichi beheu dauc l'imsejnenin ta zeuġt ittâl, mixħutin f'kiegħ ta ħabs! dejjem makfulin u maħkura! It-tfâl thobb titliegħeb; imma, logħob ma chienx heamm għall daun l'aħua: mohkrija u tnehid biss. Għax rħiehom f'idejn ragel bla ħniena, jismu Black Will, kalb chiefra bħal sídu; u Ricardu chien kallu: “Haġa uaħda ngħidlec biss; kùs li ma jaħarbux!”

It-tfâl rauha chif inhi geġja. Darba uaħda, il ebir kal lil ħuh b'kasma ta kalb: “Minn għalija, xejn ma ngħid jecce ma nilħakx sultan uara missieri, chif ħakkni; imma, għall ankas ma joktluniex!” L'imsejnenin ftit chien bakagħlhom igħixu!

L'imfietah tal ħabs chienu f'idejn uieħed ragel tajjeb u ħanin, jismu Sir Robertu Brackenbury, li ma chienx iħalli mîn jaħkarhom l'it-tfâl. Ricardu *il Hotbi* bagħat il uieħed iehor jismu Sir Ġacbu Tyrrel biex jieħu l'imfietah mn'idejn Brackenbury u jara ftit x'sâr minnhom dauc it-tfâl. Issa, Tyrrel mâr, u ħa miegħu zeuġ ħallelin. Meta hu kabad

L'imfietaħ taħt idejħ, bieghed lil Brackenbury, fetah fejn deħirli, sejjah il shabu, egħmiżhom, ġagħalhom jittigħu fuk, u sefsfilhom : “ Agħmlu li għandcom tagħdu, u ehlsu ! ”

Il-lejl, Iz-zeuġt aħua, jaħasra ! chienu riekdin, bi etieb ta't-talb ma genb rashom, mħaddnin flimchien, ucuħ ta angli, nifsejhom chemm jinstàma u ma jinstamax. Resak lejhom uieħed m'it-tnejn, u kalbu ma tatux. L'ieħor ntebaħ biħ, u kallu : “ Chemm int kalbec eħejena ! X'inti titbażza ? Ftacar fil chemxa fħu li sejrin nakilçħu ! ” Fil ħin, kabdu il friex, fressuħ mitui għall bosta fuk ucuħ l'imsejenic, fuku seħtu l'imħaded u huma irossu fukhom sa katluhom ! U għajtu lil Ġacbu Tyrrel, biex jara b'għainejħ hux collox seua !

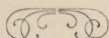
Id-dnub sār ; issa iridu jaħbuh ! Izda, jaħbuh mill buiedmin, iva ; izda, mn'Alla, le ! Haħfru bilġri ħofra taħt l'aħħar tarġa, u fiħa għaġġlu radmu iz-zeuġt iħama, shan shan. Xeħtu fukhom it-trāb li kalgħu, reħghu keghdu iħ-ħangaturi, u ħarġu jatu din l'aħħar lil Ricardu.

Meta in-nies chienu jistaksuħ lil Ricardu : “ Ulied hu, x'sār minnhom ? ” dan chien iuiegeħ : “ Dauc keghdin tajjeħ ; lil cbir fosthom nagħmluħ sultan meta jasal il uakt ! ” Izda, colħadd chien jifħimha li hu keridhom. Il ħsieb ta moħħu, għaddielu ; uara ftit arauħ laħak sultan hu !

Imma, id-dnub le ma jorkod. Bosta snin uara, Tyrrel, fi žmien is-sultan Erricu is-VII, nchixef li kieghed huassas contra tiegħu, u għallkugħ. Kabel meutu, ukarr collox fuk il meut ta'z-zeuġt itfāl ; u daks mitejn sēna uara, uakt li chien kieghed isir xi xogħol

f'it-Torri, nsabu l' iġsma tagħhom, u difnuhom f'Westminster Abbey.

U Ricardu?... Ricardu chellu guerra ma Erricu Tudor, u mjet fiha (1485). Gismu collu mcasbar b'id-dmija u't-tajn, sabuh taħt il maktulin, għab-beuh fuk dahar ta ziemel u baġħtuh lejn Leicester (*Lester*), fejn halleuh jumejn shâh bla midfun biex jarauh in-nies. Difnuh fil enisja tal patrijiet ta S. Frangisc; iżda, snîn uara, Erricu *it-Tmienja* baġħat jaklagħ għadmu minn hemm u xeħethom fejn chien chien; u il kabbar tiegħu għamluh għajn biex jixorbu minnha il bhejjem! Minn dejjem hecc; it-tajjeb jibkgħu jiftacru fih; il ħazin, ħazin għalih!

XXIII.

Erricu it-Tmienja

Sa din il ħabta li keġħdin nsemmu u sa ftit snîn uara ucoll, l'Ingliterra baġħet uaħda mill isbah uardiet tal Cnisja Mkaddsa. Minn bosta mijiet ta snîn kabel, il patrijiet ta San Benidittu chienu għallmu uisk lil Inglizi: għallmuhom f'ir-ruħ, u għallmuhom ucoll il biedja u is-snajja. Geu urajhom (ħabta tal 1300), il patrijiet tal Mkaddes Frangiscu, u ħadmu uisk fil kasam t'Alla, u l'Inglizi tjiebu. Fi żmien Erricu is-VII Tudor (1500), il Fidi mkaddsa

chienet xeħtet il għruk fi klub colħadd, għonja u fokra: chienu jatu gieħ bi ħrara ebira l'it-Tbatija u il Meut ta Sídna Gezù Cristu, u lil Mkaddsa Ommu Maria. M'is-sultan Erricu sal ankas xuejħa, cont tara lil colħadd bil curuna f'ídu iġhid l'uzariu u ifahhar l'Alla. Sa žmien kabel, ħaddiem ir-ràba chien ħsir ta sídu; dil ħabta, il Cnisja, b'it-tagħlim ħolu tagħha, bakgħet sa kerditu il jasar.

Izda, fuk l'Ingliterra chienet kegħda tokrob sħaba seuda, li chellha tgħallieha. Erricu is-VII mjet fl'1509, u laħak urajh ibnu il fostani Erricu it-VIII, ta tmintax il sèna. Dan bèda tajjeb u chien maħbub minn colħadd; izda, il kuddiem gieb ħsara ebira fuk l'Ingliterra, għaliex firidha minn ħdân il Cnisja Mkaddsa. Dil ħabta, Luteru chien bèda, fil Germanja, iġhallem tagħlim ħażin, u kaleb bosta nies miegħu. Erricu it-VIII chiteb etieb fuk is-Seba' Sagramenti biex iwakka li kâl Luteru (1521), u il Papa ta da: iż-żmien, Ljuni X, feraħ uisk u l'Erricu tah l'isem ta *Difensur tal Fidi*, li is-slaten tal Ingliterra għâdhom iġlbuh sa'l-lum, chif tistgħu tarau fuk il flûs inglizi, *Fid. Def.*

Jahasra, ma bakagħx sejjer hecc! Chien iżzeuueġ ma Catrina, armla ta ħuh: uara ffit, xabagħ minnha u ried jizzeuueġ oħra. Iz-żuieg ma jistagħx jinħall; u b'dan collu, chellu uicc jitlob lil Papa biex iħollu. Il Papa fetaħlu għainejħ, ziegħel biħ; izdâ, le ma hallu. Erricu għamel ta rasu; lil Catrina checcieha u iżzeuueġ oħra; mbagħad oħra, u oħra, b'collox sitta, uakt li martu is-seuua chienet għâdha mimliha bil għomor. Minn daun is-sitta, tnejn katilhom, u tnejn begħidhom minnu.

Erricu, mela, ma bakax jisma iżjed mill Cnisja. Uħud mill iskfijiet zammeulu; iżda, hu bakagħ sejjer chif chien. M'hux dan biss; kâl: "M'il-lum il kuddiem, il Papa ma għandux għax jindaħal iżjed fl'Ingliterra; issa il Papa jien : mîn ma iridx hecc, jibdielu sħiħ ! " Sâb xi nies ħżiena li zaumeu miegħu, bħalma chienu Cranmer u Masu Cromwell. Uakafli biss Ġanni Fisher (*Fixer*), iskof ta Rochester, u ħallasha kares; għallkuh ġo'l ħabs ta't-Torri, lilu u lil Sir Tumas More, li chien msemmi minn colhadd għall għerf u it-tieba tiegħu.

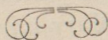
Haun issa bèda jixxerred id-demm. L'euuel uieħed li uieħel, chien l'iskof Fisher. Il Papa Paulu it-III chien għâzlu cardinal. Erricu, meta semagħ, kâl: " Iva ! Paulu jista jibagħtlu cpiepel chemm irid; jien ma nħallilux râs fejn ixiddhom. " Katgħulu rasu u bilgri bagħtuha lil Anna Boleyn (*Ballen*), mart Erricu biex titgħaxxak biha ! Gimghatejn uara, nkatgħet ucoll râs sieħbu. Urajhom, kâtlu bosta oħrajn; tal ankas, sittin bil ktigħ-ir-râs, u erba' u sittin oħra bil guħ f'kiegħ ta ħabs. Chemm ħakruhom il Frangiscani, fuk li chienu zammeulu sħiħ l'is-sultan ! Fosthom, Peyto u Elstone.

Il Cnisja, l'actar imma il cunventi, chellhom bosta raba' fl'Ingliterra. Erricu medd idejh fuk dan il ġid, u f'kasir żmien ħataf taħt idejh xi tletmija u tmenin cunvent b'ir-raba' tagħhom. Ma 'z-żmien, mbagħd, kered il bkija tal cunventi l'oħra, daura ta mitejn u sittin : għalchemm daun il cunventi chienu il ħajja tal fkîr, għax il patrijiet chienu jitimgħu il fokra collha. Coll cunvent chellu sptâr tiegħu, collox għall fkîr, u ħlâs ta xejn. Hafna minnhom, tajjruhom bil porvli ;

ohrajn ngħataw lil cbarât li chienu zammeu ma 's-sultan. Cromwell biss, żamm għalih tletin cunvent!

Dan, imma, chienet uaslet segħetu. Chien ndaħal biex jakla għarusa ġdida lil Erricu, u sâblu l'Anni ta Cleves. Erricu ma sabbiex għall kalbu u baġħat juktagħlu rasu lil Cromwell. Dan talbu ħniena; iżda, għall xejn! Għallankas, mjet ta nisrani, sogħbien minn chemm ħsara chien gieb fuk il Cnisja.

Fl' aħħar ta ħajjtu, Erricu ħxien bosta u ntêla bil mardijiet u il ġrieħi, gejjin m' id-drauijiet il ħzienu tiegħu. Chien dejjem muġuġħ u beżgħan; issa jocrob u issa jakbad iheuden u igħajjat: " Il patrijiet! " Kalbu chienet tgħidlu: " Itlob maħfra lil Papa! " Iżda, ta maduaru ma ħalleuhx, għaliex chienu jitilfu collox. Fl' id-9 ta jannar tal 1547, talab tazza mbit, għainejħ nkalbu u carab: " Collox mitluf! " u ruħu ħarget. Chellu 56 sêna, li minnhom chien sâltan 36: fihom, l' Ingliterra tbiddlet bħal lejl u nhar.

XXIV.

Elizabetta u Huħa

Is-sultan Erricu chien ħalla tliet itfâl, u it-tlieta saltnu wieħed uara l' ieħor.

L'euuel ma lâħak, iż-żgħir, Duardu *is-Sitta* (1547); dan, ommu chienet Ġanna Seymour (*Gejn Simor*); ma

chellux ħliet għaxar snîn. Sitt snîn dâm sultan, u actarx li katluh b' xi semm. Għâx u mjet protestant; iżda, lil nsara, le ma ħakarhom.

Oĥtu il cbira, Mary, bint Catrina, li chienet l' eu- uel màra li chellu Erricu, chienet u bakgħet dejjem nisranija, għâd li ħuha ħàbrec uisk biex jaklibha miegħu. Meta laħket hi uara ħuha, chellha 37 sèna. Sâr ferħ cbir; daħlet ġo Londra ma oĥtha magenbha, u gibdet lejn it-Torri (*ħabs*) biex ħarget il cbârat li chie- nu magħlukin hemm; ħafret lil colħadd, nsara jeu maklubin. Għamlet li setgħet biex tarġa tuakkaf il Cnisja fl'Ingliterra, bla xejn moħkrija, u xi ġâd sâr. Iżda, fixcluha l' eghdeuua; u l' akua fosthom, oĥtha Elizabetta (Bessi) u màra oħra. Mary uriet xi ħruxija, u kâttlet xi nies ucoll; chemm chien icun aħjar chiecu lil daun ħafritilhom bħall sħabhom! It-taħbit zdied u damu sejjrin hecc daks erba' snîn. Mary għamlet f' kalbha, u mardet: u billi tfâl ma chelliex, għajj- tet b' uerrieta tagħha lil oĥtha Bessi, uakt li talbitha ta tiha chelma li tgħix ta nisranija; u dic ħalfitilha li iva. Gimgħa uara, Mary mietet (1558) u magħha mietet il fidi cattolca fl' Ingliterra.

Bessi, bint Anna Boleyn, chellha mal 25 sèna meta laħket sultana. B' id-dieher, bdiet ta cattolca, imma bil moħbi chienet taħdem sħiħ biex tagħmel l' Ingli- terra protestanti għall colloxx. Dac li bèda missierha, temmitu hi, fl' erbgħin sèna li damet issaltan. Bessi chienet màra minfuħa biha nfisha; imma, mill bkija, chellha dehen u għakal ta ragel, u ħabirchet chemm setgħet biex teabbar il kauua tal Ingliterra u hi tibka tissemma.

*
* *

Bessi kerdet bosta nsara tas-seuua ; iżda, l' acbar chefrija urietha ma Mary Stuart, karībtha, sultana ta Scozja. Il protestanti ta hemm, nassu chemm felħu u bdeu jahmu minn taħt ma Elizabetta biex il Mary Stuart jiekirduha. Katlulha il zeuġha, ghidbu fukha li katlitu hi, u għalkuha geuua ħabs. Fil 1568, Mary harbet, u, ta bla għakal! marret ngàbret għand Elizabetta. Din għalkìtha mill gđid geuua ħabs u il ghideb baka' dejjem sejjer.

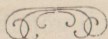
Tmintax il sèna sħaħ damet magħluka l' imsejja Mary. Ta 43 sèna xjeħet; xagħarha biadilha kotna; iżda, il ħila tagħha ma telkithiex. Binha, li taħt idejn il ebaràt scozzizi trabba bħalhom, ma kabizx għaliha biex ma jiesirhiex ma Bessi! U din, biex bħallicheu tagħmel collox bil ħakk, tellegħtha kuddiem l'imħallfin, biex daun igħidu hix ħatja jeu le. Holku ħafna carti foloż, u lil Mary ma ħalleuhiex iggib mìn jixhed għaliha. Mary ħaditha ma ħamsa u tletin ruħ mill actar ħajnin u ħauudithom : xejn ma suielha, u fil 25 ta ottubru tal 1586, katgħuhielha għall meut. Elizabetta, biex ta b' ir-ruħha egħliet, damet ma għamlet minn idejha sa l' euuel ta fràr ta' sèna uara. Mary, iżda, xejn ma ħabitha bi cbira; ħejjiet ruħha għall meut b' it-talb u il għakda m' Alla. Haun talbet kassis biex jiekaf magħha uakt il meut ; iżda, le gebuhulha. Għa't-8 ta filgħodu, ħarguha mill ħabs liebsa ta sultana, b' salib f' idejha. Xejn ma nbidlet meta rāt il għodda tal meut : b' leħen sħiħ, stkarret li ma għandha ebda ħtija, ħàfret l' egħdeuua tagħha u talbet maħfra jecc katt għamlet dèni lil xiħadd. Refgħet

mbagħd is-salib il fuk, u kalet daun il chelmiet:
“ Mulejja, chif dirgħajc chieniu mitfuhä fuk is-Salib,
hecc issa ilka' lili fi ħdän ħnientec u aħfirli dñubieti.”
Dlonec resskuha lejn iċ-ċanga, għammdulha għajnejha
b'mactur; u ma' t-tielet dakka, räs Mary Stuart
tgherb'bet mal art!

Hecc ntemmet Mary Stuart, sultana ta li Scozja.
Ma chienitx uħidha li žammet sħiħ fil ligi nisranija;
bosta u bosta oħrajn ħadu il meut bħalha biex ma
jakilbux għall ligi li ma'ru fasslu l' egħdeuua tal
Cnisja. Nkerdu b' is-sejġ jeu b' in-nâr, tlet mitt raħal,
għax in-nies tagħhom ma riedux isiru protestanti: u
tgħallku 800 ruħ! Jecc mijiet nkerdu, l' eluf il ebar
tilfu għdhom u rau coll moħkrija biex jibkgħu fi ħdän
il Cnisja Mkaddsa: u il għâna tal nsara għadda
f'idejn l' egħdeuua tagħhom.

Ninseu għall ftit uieħed din il moħkrija: l'Ingliter-
ra saret kauuija uisk fi žmien Elizabetta. Žammet ma-
duarha nies li ma għamlux ħlief li riedet hi. Lippu,
sultan ta li Spanja, chellu x'igħid mal Ingliz u rama'
flotta kauuija, l'*Armada*, biex jitlak jithallas minnhom
(1588). L'Inglizi il cattolci ma bakgħux l'ura, għal-
chemm li Spanjoli cattolci bħalhom. Colhadd fetah
idejh: in-nies ta Londra biss, irmau 10,000 ruħ u
tletin biċċa tal guerra. Elizabetta ricbet iż-żiemel,
xiddet sidrija tal azzar u hegğ'get il colhadd għa't-
takbida. Fil 20 ta lulju, daħlu geuua il Canal Ingliz 130
gifen spanjol, bi 300,000 ruħ fukhom. L'Inglizi ħargu
jilkgħuhom; u għalchemm ankas mill oħrajn, dejjem
rebbieħa. Ikum il baħar, u ruiefen, u xita; il flotta
spanjola tharbtet, l'igħfien tehissru mal art. L'Inglizi
ma rħeulhomx; tau in-nâr colfejn laħku. U bil ftit

laxx li bakagħlu, l'armirall spanjol rhielha lejn li Spanja jati l'aħbār lil Lippu li il flotta ntemmietlu. Elizabetta mietet erbatax il sèna uara.

XXV.

Sir Philip Sidney u Sir Walter Raleigh.

Sejjer issa nsemmilcom fuk tnejn mill akua nies ta zmien Elizabetta.

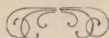
Sir Philip Sidney, ragel maħbub minn colħadd għall ħleuua u it-tieba, u għall għerf u il kalb ebira tiegħu. Elizabetta chellha xi tgħid mal Olandizi, u bagħtet lil general Sidney b'ħafna suldati krīb il belt ta Żutfen. Sidney thābat chemm felaħ, ara chemm li mietulu zeuġ zuimel taħtu bil balal. Richeb it-tielet ziemel u ràga għa't-takbida: iżda, f'aħjar, tolktu balla f'uircu u ticsirhielu. Uieħed m'is-suldati tiegħu, mār kabad iż-ziemel m'ir-riedni u saku l'ura. Sidney chien uieċ ta mejjet: dmija ħergin minn uieċu, ħalku niexef bil għaċċ: talabhom katr'ilma. Neuululu żir ilma; fil uakt li kiegħed iressku mlebleb lejn fommu, nzertau għaddejjin b'suldat midrub għall meut. Is-suldat lemaħ iż-żir u bèda jixxennak, mlebleb hu ucoll b'in-nixfa. Sidney ntebaħ, u bla ankas laħak djek l'ilma, uarrab iż-żir minn xuftejh, neuulu l'is-suldat, u kallhom: " Msejchen ta ragel! iskugh,

għax actar minni jinħtiegħu l'ilma ! ” Sir Philip mjet u colhadd bechieh. Hađu gismu u difnuh fil cuisja ta San Paul ta Londra.

Xejn le ankas minnu chien Sir Walter Raleigh (*Roli*). Darba uaħda, Elizabetta chienet niezla lejn ix-xmara biex titla fuk il gondla tagħha, u ngemgħet bosta nies biex taraha għaddejja. Fost l'oħrajn, nzer-ta hemm żagħżuġħ sabieħ u mzejjen, u chellu fuk dahru mant tal bellus, il ġmiel tiegħu. Għadda kuddiem colhadd biex jara seuua ; u fil uakt ntebaħ li hi uakfet kuddiem għadira tajn, għaliex ma rieditx teas-bar sakajha. Lau iż-żagħżuġħ li chien Sir Walter Raleigh, x'jagħmel ? Jakbeż kuddiem, jakla il mant minn fuku u jifirxu fuk il għadira. Elizabetta stħât; tbissmet tidħac, u għaddiet minn fuk il mant.

Raleigh chien minn tagħna, moħħu jilħaklu u kalbieni. Chien iħobb isiefer fil bogħod : chien hu li daħħal fl'Europa il patata u it-tabacc mill Amerca. Chellu l'oksma fl'Irlanda, u zàra fihom il patata ; u minn dac iż-żmien, din bakgħet l'akua icħel ta l'Irlandizi.

Isingħu xi ġralu darba b'it-tabacc. Seu chif chien idahħan it-tabacc f'pipa tal fidda, uieħed minn nies li miegħu, gieblu jixrob kannata birra. Issa, dal bniedem ma nzerta katt ra mîn ipejjep ; u meta lemaħ id-duħħan hiereġ minn ħalk sïdu, ħasbu ked jinħarak ; xeħitlu fuku il kannata birra u ħareġ jġri igħajjat : “ Isau, ejjeu, għax is-sinjur ked jinħarak ! ”

XXVI.

Fteħima chiefra

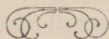
Dauc li chienu ilhom jixtiekuh is-slaten tal Ingliterra, seħħ fl'1603, mēta Ġacbu is-sultan ta Scozja laħak, uara Elizabetta, sultan tal Ingliterra ucoll: hecc, iż-żenġt artijiet geu taħt sultan uieħed.

Dan Ġacbu, bin Mary Stuart li semmejna, chien protestant u bēda jaħkar il cattolci b'taxxi jiebsin: fuk hecc, x'uħud għamlu f'moħħhom li joktluh.

Bertu Catesby chien uieħed minnhom. Dan, kalb ħażina, ħaseb u ra l'itajjar id-Dâr tal Parlament b'is-sultan, il lordi u b'in-nies l'oħra chif jinzertau hemm miġmughä. Ftiehem ma sitt' oħra bħalu, u bakgħu li fosthom Guy Fawkes għandu jati in-nâr. Dan chellu isir fil bidu ta novembru 1605, minn xi cantini taħt il Parlament, fejn chienu ħażnu bil moħbi il crietel tal porvli. Catesby resak ikerr għand Greenway u għand Garnet, giżuiti, u kallhom x'fihsiebu jagħmel; imma, dauc fetħulu għainejh u kalulu li ma jisuiex: iżda, jicxfuh ma setgħux mħabba fil krâr. Tresham, uieħed m'is-sebgha, tħajjar imur igħarraf lil lordi nsara bil confessa biex jieħlishom mill meut; u haun nehixef collox, għaħ chif ltakgħu hemm, il uieħed uera l'itra ta Tresham lil ieħor. Jinzlu die is-siegha ifittxu fil cantini, u jarau il Fawkes dieħel il bieb, b'id-daul u'l micec f'idejh, u isibu tnejn u tletin cartell porvli moħbijä. Dan gära il-lejl ta bejn l'4 u il 5 ta novembru 1605. Mân hecc u mân hec, kerduhom ilcoll;

minn fuk, uehel magħhom il gżuitta Garnet, għaliex ma riedx u ankas satagħx jicxef li chien samagħ fil krâr ; miegħu ntemm ucoll gżuitta ieħor.

Din hi il *Confessa tal Porvli (Gunpowder Plot)* li għâdha tissemma, u li uahħluha fuk il cattolci collha, għâd li f'din il fteħima ma chienux mdaħħlin ħlief sittax ir-ruħ, u l'oħrajn stkarreu li Fawkes u šhabu chieniu għamlu ħazin: imma, fukhom l'insara źdiedet il moħkrija xorta uahda !

XXVII.

Il Meut ta Carlu l'Euuel

Carlu l'Euuel chien bin Ġacbu li semmejna ; la-ħak sultan fl'1626, f'is-26 sèna tiegħu. Chien iħobb jagħmel ta rasu, bla ma ikîsha xejn, u ħakar lil col-ħadd b'it-taxxi. In-nies uakfitlu u sa fl'ahħar kamet għalih. Tlet snîn dâm iħabbat ; fi'ahħar, Olivieru Cromwell sebku.

Dan Cromwell chien ragel kalil, rasu jiebsa, kalbu ħazina. Carlu ħtiegħu jaħrab ; bilgri, is-suldati li chieniu izommu ma Cromwell, telku ifittxuh. Is-sultan il maħrub bâta il gūħ ; ma'l-lejl chien jieħu na-għza taħt is-siġar, kalbu dejjem ittaktak li ma imor-rux għalih ; katagħ kalbu, ntelak f'idejn l'egħdeuua. Sâb min ħenn għalih; izda, Cromwell u in-nies tiegħu

rieduh mejjet. Għaddeuh, mela, b'hâti biex jagħmlu ħakk minnu għall għainejn in-nies ; ħadd, imma, ma ried jagħmilha ta mħallef tiegħu. Cromwell kâl: “ Iva ? Mela, mħallef jien ! ”

Huma u sejjrin bih Westminster, is-suldati bdeu jiddieċcu bih u jimbxuh bl'armi. In-nies li chien u f'it-triekât u jarauh għaddej, għadruġ u tħassruh ; iżda, ħadd ma chellu il ħîla jidhol għalih, il għaliex Cromwell chien jista uisk. X'uħud raħħmulu: “ Alla jieħilsec minn idejn l'egħdeuua tiegħec ! ”

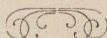
Cromwell dâm jagħmel ħakk minnu sebat ijiem u mbagħd katagħhielu għall meut. Dac il-lejl, l'aħħar ta ħajtu, chien chiefer uisk għalih; ma chienx jinstanta ma ħlief it-tismir tal forza. Gebulu iż-żeuġ uliedu iż-żgħar biex jarahom l'aħħar darba. Elizabetta u ħuha nfexxeu jibcu : x'għajjnuna, iżda, setgħu jatu lil missierhom ? Carlu sabbarhom chif satagħ, u kallhom : “ Jien naħfrilhom lil daun li sejjrin joktluni, u nitlob l'Alla jaħfrilhom m'is-sèma ! ”

Tallagħ, mbagħd, l'ibnu f'ħoġru, u kallu : “ Ibni, sejjrin jaktgħu râs missierec, u għandhom mnejn iridu ilaħħku lilec uarajja. Isma minni; ifta' għajnec tokogħdilhom, sachemm jibkgħu ħajjin ħutec, Carlu u Ġacbu ! ” Uiegħu ibnu: “ Le, missier, katt; ankas jec ikattgħuni ! ”

Għadda dac il-lejl kalil; sebaħ ! Chienet ir-rezħa, u is-silġ collimchien. Carlu libes għall kmîs tnejn : “ Għaliex, ” kâl, “ ma 'rriidx nitriegħed bil bard, u imorru jaħsbu li kiegħed nitriegħed bil biża ! ” Ma'l-lejl ma chienx dâk xejn. Chien miegħu l'iskof Jukson isabbru. Dan kallu: “Tâf chemm îlec ma tiecol? Daks chemm hu bard, aħjar tieħu xiħaġa, għaliex nchella

togħxa. ” U Carlu chiel xi haġa u xorob tazza mbit. Kâl mbaġhd : “ Jien hejjejt ruhi; ejjeu issa għaliġa, ja kattielin ! ” F’is-siegħa, xerrfuh m’it-tieka, u haun isib kuddiem għainejġ fukiex chellhom jaktgħulu rasu. Kauua kalbu, tà dakka ta għajn oħra, u ma lemaħx ħlief suldati u laneż u mnanar u sjuf. Il hinn minnhom, ħafna nies miġmugħa; iżda, mnejn chienu, ma setgħux jisingħu x’jingħâd. Carlu korob lejn il bojja, urih b’idu iċ-ċanga, u kallu : “ Kegħidha seuua li ma titharrieliex. Issa ħallini nitlob talba kasira, u meta nxejjirlec îdi, niżżel id-dakka. U talab, rafa’ għainejġ lejn is-sèma, kagħad għarcubtejġ u mejjel rasu fuk iċ-ċanga. Għadda ħin uieħed ; Carlu xejjer îdu, il mannara niżlet, u rasu tgherbet ! Colmîn chien jara, tnieħed u tchexchex ; u colmîn samagħ b’dil meut, bakagħ jitchexchex għall għomru.

Lil Carlu katgħulu rasu it-30 ta jannar ta’s-sèna 1649 ; chellu 49 sèna.

XXVIII.

Il Harba ta Carlu it-Tieni

“ Ma hemmx le slaten iżjed ; ma hemmx le cbarât iżjed ; il-ligijiet nagħmluhom aħna. Issa, l’Ingliterra repubblica ; issa jaħchem il poplu, jeu mîn għandu ħîla igħid li hu il poplu. ”

Daun cliem Cromwell li semmejna u li kabad collox taht idejĥ. Nehĥa is-slaten, iva; iżda, biex jaĥchem hu; u fi zmienu, l'Ingliterra chienet mĥauuda uisk. * Is-saltna tmiss lil Carlu *it-Tieni*, bin Carlu *l'Euuel*. Imma, Cromwell uakafu. Carlu niżel ma ktajja ebâr ta Scozzizi fl'Ingliterra, saret takbida ebira bejn innes tiegĥu u is-soldati ta Cromwell f'Worcester; tilef chemm nies chellu u ĥtiegĥu jaĥrab.

Ĥtiegĥu jaĥrab, iva, u m'ĥux ta b'xejn! Cromwell xerred din ix-xniegĥa: “Elf lira mîn jakbad il Carlu jeu jittchixxef fejn jinsâb; mîn jaĥbih, naktagĥlu rasu.” Dac il-lejl, Carlu gĥaddih riecheb, u ma's-sebĥ sâb ruĥu f'nofs ta kasam, jismu Boscobel. F'dan il kasam, chienu jokogĥdu ĥamest aĥua, cunjomhom Pendrell, ichissru il ĥatab, fokra, iżda kalbhom marbuta ma's-sultan tagĥhom. Lord Derby, li chien ĥarab ma Carlu, mâr isîb lil uieĥed minnhom, u kallu: “Willy, is-sultan haun, tafx; ĥudu ĥsiebu u eĥilsuh mill eĥdeuua tiegĥu; f'idejcom hu!”

Issa, dac il-lejl chienet niżlet xîta kauuija; iżda, l'aĥua Pendrell gebulu il gĥâta biex jishon, u tauh x'jiecol u jixrob. Izjed; il gĥâdu chien fil korob; u Carlu ried imur il Wales, biex jinĥeba aĥjar fl'igbla ta hemm. Biex imur f'Wales, chien jaĥtiegĥu igĥaddi ix-xmara Severn; u ix-xtajjta ta'x-xmara u il ĥnejjiet biex tgĥaddi minn naĥa gĥall oĥra tagĥĥa, chienu miżgĥuda bil gĥecchijiet ĥomor ta Cromwell. X'gĥammlu daun l'aĥua Pendrell? Libbsuh bĥall uieĥed minn-

* *Fil ctieb “Gĥamja li tara” (in-Nru. 35 tal “Cotba tal Mogĥdija taż-Żmien”) issibu ĥafna fuk Cromwell u żmenijietu.*

hom, casbrulu idejh u xeddeulu żarbun oħxon ta'x-xogħol. Uieħed minnhom, Dick, mâr kabbd u it-triek; iżda, għalxejn, għases collimchien; u targa, la dgħajjes biex jifred ix-xmara, u ankas cajjicchi. Chellhom jiergħu l'ura bil kalb it-tajjba lejn Boscobel, f'id-dlam ta'l-lejl, kalb rdajjem u sisien u tigrif. Iż-żarbun oħxon li tauħ lil Carlu, selaħlu sakajh; imma, ħtiegħu jirkanna bih u jimxi sa uasal u nħeba.

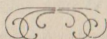
Carlu ltaka' hemmec mal curunell Careless, ħabib tiegħu, u ferħu b'xulxin. Fil uakt, jisimgħu ħsejjes ebar ta xuabel u ġiri ta żuiemel: chien u is-suldati ta Cromwell; żmien xejn x'jitilfu! Fil korob, lemaħ sigra tal balluta; it-tnejn ixxabtu magħha u staħbeu kalb il uerak. U billi nżertât bil uerak bosta, l'egħdeuua għaddeu minn taħtha, u m'hux ta ftit li ma ntebħux bihom! Semgħuhom igħidu: "Hecc, d'innaha ġinsâb, u ħażin għalih jecc nakbdueħ!" Moħbi fuk din is-sigra, Carlu iddauuar jumejn shâħ; l'aħua Pendrell tellgħulu l'ichel u mħadda. Chien ilu ma jorkod lejltejn: l'egħja għalbitu; medd rasu f'ħogor sieħbu, u rakad.

Dâm tlet ijiem oħra għand dauc l'aħua; f'aħħar ra li m'hux kgħâdu, b'dauc il ħafna suldati jiggereu u ifittxuh. Uieħed minn ta Pendrell mâr ftiehem ma curunell Lane, illi bintu Ġannina chienet sejjra Bristol, u bakgħu li Carlu imur iuassalha, jagħmillha ta seftur tagħha. Biddel il-lbiesu, ricħeb żiemel u ricħeb urajh il Ġannina, għaliex dac iż-żmien hecc chienet id-drauua. Ma't-triek, iż-żiemel tilef nagħla: chif jimxi? Laħku nagħgħâl, u uakkfu biex inegħlilhom iż-żiemel. In-nagħgħâl, hua u jaħdem, staksiehom: "X'għandna mill ġdid? Il dac il ħâli ta Carlu

Stuart, għâdhom ma kabduhx?” Uieġbu dac li chien liebes ta settur : “ Le, għâdhom ; imma, għandi feh- ma li meta jakbduh, jaktgħulu rasu!” Kabeż l’iehor, bla ma katt ħolom li chien jitchellem ma’s-sultan tal Ingliterra : “ U jien ucoll ! ”

Habt’oħra, laħku tverna, u maduarha għeġuegija suldati. Jecc jaħbat jargal’ura, iħassibhom; mela, sūk, icun l’icun ! Uebbes uiċċu, niggeż iż-żiemel, u fired minn geuua nofshom. Kalulu : “ Chemm int bhima! Ara fejn issuk ! ” U ħelisha b’uiċċ il għd, għaliex ma għarfuhx.

Minn hinn, telak lejn Franza, u mbagħd ngàbar l’Ulanda, u hemm bakagħ sa mjet Cromwell, u l’Inglizi bagħtu għalih. Daħal Londra f’id-29 ta mejju tal 1650, għluk sninu, u sâr għors cbir. B’tifchira ta die il balluta li fukha chien staħba. colħadd uaħħal fil cappell uerka tal ġandar ; u l’Inglizi bakgħu sa il-lum, id-29 ta mejju isemmuh *Nhar il Balluta ta ’s-Sultan (Royal Oak)* ; u b’tifchira ucoll ta hecc, snîn ilu semmeu *Royal Oak* uaħda mill isbaħ frejgati tagħhom.

XXIX.

L'Amerca

Fi żmien Ġorġ *it-Tieni*, hàbta tal 1750, nxegħlu guerer cbar fl'Europa: l'Ingliterra ma setgħetx ma tindaħalx. Hames snîn uara, 1755, kamet il guerra *ta's-Sèba Snîn*, din bejn l'Austrija u il Prussja: Franza żammet mal uahda ul'Ingliterra ma l'oħra. Fl'Amercata-Fuk, il general Wolfe, fl'1759, hàchem il Canadà minn taħt idejn Franza, u minn hemm il haun bakgħet tagħmel mal Ingliterra. L'Inglizi rebħu fl'Indja ucoll. Fl'ahħar saret il paci ta Versailles fl'1760, u l'Ingliterra sefgħet sidt ta bosta artijiet.

Sentejn kabel, chien laħak ministru uieħed zağħ-zağħ, William Pitt: rasu ittih, lsienu jakta, iħobb il pajjiżu u jimxi bla ma iğħauueg. Moħħu ried icun, biex l'Inglizi rebħu bl'art u 'l baħar. Ministru akua minnu, katt ma chellha l'Ingliterra: b'it-trigija tiegħu, għaccset il Franza ma'd-dinja collha; il cummerè għadda uisk il kuddiem fl'Indja u fl'Amerca.

Daksu sueulha lil Ingliterra, duar die il hàbta ucoll, tlieta minn nies oħra: Watt, Arkwright u Brindley. Isaac Watt, bil mágina tal vapur; Arkwright, li chien dakxejn ta parrucchier, bil mágina l'iddokk it-tajjâr; u Brindley, billi għamel il Bridgewater Canal. Għall euuel, in-nies iddieħchet bihom, u għaddeuħom ta mgienen: il-lum jidher x'chienu. Actarx dejjem hece!

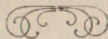
L'Ingliterra chienet ilha ħamsin sèna tiggguerra, u id-dejn tagħha chiber bosta. Sa għaxar snîn kabel, chien laħak tmenin miljun lira. Fl'1765, il ministru

Lord Rockingham, haseb u ra li biex itaffi ftit minn dan id-dejn, jinħtieglu iuicchi lil colonji tal Amerca-ta-Fuk, sehem m'it-taxxi tal Ingliterra. L'Americani ma riedux jisingħu b'taxxi, u ftieħmu li ebda ħaġa ma jixtru iżjed milli isir fl'Ingliterra, kabel ma titneħħa din il-ligi. Żammeu chelmothom, u hecc bdiet ir-*Rivoluzioni americana*.

Il guerra xegħlet fi'1755, u sèna uara l'Americani ħalfu: "Mal' Ingliterra ma għandniex x'naksmu!" Għamlu general tagħhom il Washington, ragel kalbieni u ta għakul ebir. Franza żammet magħhom, u ħaduħa ma l'Ingliz; u fl'1779, ndaħlu ucoll Spanja, Ulanda, li Svezja, id-Danimarca u ir-Russja. Fuk il baħar, l'Inglizi rebħu lil Francizi u li Spanjoli; u lejn ix-xtūt tal Ingliterra, ħadd ma chellu ħila jiersak; iżda, fl'art tal Amerca, l'Inglizi marru ħazin; katgħu kalbhom u ftieħmu li jierħulha.

Lord Chatam, dac Pitt li semmejna, chien għad u ħajj. Għad li xuejjaħ u marid, x'ħin samagħ b'dan, saħan u stembah. Gagħalhom jieħduħ il Parlament; u tchellem chif chien jaf jitchellem, u chechex lil colħadd. L'aħħar chelmiet tiegħu, daun: "La aħna f'id-dakka, niżfnu; iżda, katt le nerħulha lil Franza. Nagħmlu chemm nistgħu; jecce għandna nakgħu, nakgħu talankas ta rgiel!" Tatu bħal rakd ir-ruħ ħaduh daru; u ftit uara, mjet.

Fl'aħħar, fl'1783, ftieħmu bejniethom; l'Ingliterra telket il colonji americani, mill Canadà l'isfal Florida u tuakkfet bihom ir-Republicca ta li Stati Uniti.

XXX.

Lord Nelson

L'actar bniedem kalbieni, fost l'akua baħrin li chellha l'Ingliterra f'daun iż-żmenijiet, chien Lord Nelson. Chien għâdu dakxejn ta tifel ta tnax il sèna meta nchiteb għall fuk iġ-ġfien; chien isaħħar il colħadd bil ħleuua u il ħîla tiegħu; ferħan dejjem u ma jibza minn xejn.

Fi zġħuzitu, chien dâr id-dinja bi ħġârha. F'kasir żmien, laħak emandant ta gifen. Dejjem kalb in-nâr; darba tifel għajn, u darb' oħra balla ħaditlu driegħu; imma, b'dan collu, dejjem minn kuddiem f'it-takbida, u dejjem idauuar uiċċu l'aħħar uieħed.

U katt le ma chien jibza mill guerer. Arau x'għamel f'Copenhaghen, fejn giè fl'idejn mal Francizi. Żeuġ ġfien inglizi marru l'art, u l'armirall Parker kâl: "Nelson issa ma jista jagħmel xejn!" u talla' il bandiera li fisser: "*Jiekfu minn nâr.*" Nelson, is-sinjal lemħu, bla xejn ma kiesu; bakagħ jati għall xogħlu, għaliex jirbaħ ried. Il hena tiegħu, in-nâr; għainejħ chienu jiddu bil ferħ x'ħin jisma il canuni ifakkgħu u jara il ħbula u il-lakx jittajjar. Fil uakt, toltot balla ma arblu u tfarreu. Nelson daħac u kâl: "Il kiegħa saħnet; imma, ma'rriidx id-dinja chif iddur, u ma ncunx f'din iż-żifna!"

Parker raġa talla' is-sinjal biex jituakkaf in-nâr, u il fizziali kalulu lil Nelson. Raġa daħac; uaħħal it-tromba ma għajnu l'għamja u uiegibhom: "M'iniex narah da's-sinjal li tgħidu! Tâf x'hemm mill ġdid;

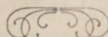
tellgħu is-sinjal l'ieħor l'ifisser *Terħu wejn*, erħulu jittajjar ma'r-riħ, sammruh mal arblu; sammruh, smajtuni! “ U giebha fejn ried; rebaħ l'egħdeuna u keridhom. Minn dac in-nhar, Nelson laħak Armirall tal flotta ingliza.

L'aħħar li deher Nelson, fi Trafalgar, bisuit l'art ta Spanja. Katgħa ġfien francizi u spanjoli chienu sejjrin lejn l'Ingliterra biex inizzlu in-nies fukha: Nelson samagħ u ħareġ għalihom bil ġfien tiegħu, u ltaka' magħhom kuddiem Trafalgar. Ma tilifx żmien ir-ragel: bèda in-nâr ħin bla uakt. Haun kâl l'in-nies tiegħu: “L'aħua, jecc nirbħu, l'egħdeuua ma jirfsux l'art tagħna.” Izda, donnha kalbu ħebritu li chellu imut dac in-nhar.

Il captan Blackwood mâr jieħu l'ordnijiet minn għandu. Nelson kallu: “ Blackwood, Alla izommoc kauui sħiħ; imma, jien ma naracx iżjed! ” Dac neħħielu minn rasu. Tafu x'ordni tah? “ Talla is-sinjal l'ifisser *l'Ingliterra tifhem li il-lum colħadd jagħmel l'imissu.* ” Xedd il-lbies tiegħu ta armirall, u xeħet fuk sïdru chemm midalji u slaleb chellu. Niesu kalulu: “ Armirall, neħħi, jaħasra, dac it-tlellix minn fukec: âf, jagħarfuc, jagħmlu għalic, jġgbdulec!” Uegibhom: “ Le; bil ħıla u il giħ rbaħthom; bil ħıla u il gieħ immut bihom fuk sïdri! ”

U in-nâr sejjjer dejjem. Fl'akua ta din it-takbida, tolktu balla f'dahru minn fuk gifen franciz. Nelson uaka'għall uieċu fuk il cverta. Resak il captan Hardy, u dac kallu: “ Għamluħieli ff'aħħar!...” Hardy uieġbu: “ Ma nemminx! ” Nelson raġa kallu: “ Iva, għamluħieli; il balla għaddietli m'is-sinla ta dahri.” Nizzluħ isfel. Uara ftit, Hardy niżel magenbu; Nelson

ħádlu b'ídu u staksieh: “ Chif aħna sejjrin? ” Dac iuiégbu: “Tajjeb; ħádna għaxar għfien francizi.” U Nelson kallu: “F’ħajjet Alla, Hardy! Jien ser immut.” Dac ħallieh; u uara siegħa ràga niżel biex jara chif inhu, u tah l’aħbar li il għaxar għfien saru ħmistax. Nelson kál daun il chelmiet, l’aħbar ta ħajtu: “ Niż-ziħajr l’Alla, Hardy! (*u kabadlu idu*) Ħaġa nitolboc, la tixħitunix il baħar... Búsni, Hardy! (*u dac biesu*). Is-sa f’sicti! Alla ihallsec... Niżziħajr l’Alla li għamilt dac collu li chelli nagħmel!” U mjet. L’Inglizi rebħu bil ħíla tiegħu, u ir-rebħa ta Nelson ħelset l’Ingliterra mill egħdeuua tagħha.

XXXI.

Zmien Bonaparti

Ħàbta tal aħħar snín ta’s-seclu tmintax, u seuseuu f’1789, nkalgħet burraxca kauuija fuk Franza: *ir-rvell!* In-nies ħziena ta Franza kámu għall għonja, u ħaduha contra is-slaten u contra Alla. Ma riedux jafu iżjed b’Alla l’imbierrec; lil għonja serkulhom gídhom, u lil msejchen sultan tagħhom, Uigi XVI, katgħulu rasu. Riedu li colħadd jifħimha bħalhom, nehella il meuf!

It-tagħlim mgħaueg tagħhom għogob lil bosta uħud; u f’coll saltna cont issíb mún izomm magħhom il Francizi. Fl’Ingliterra, l’akua uieħed minn daun in-nies chien Fox (*Focs*), Lord Holland, li gibed bosta

nies miegħu. Uakafu dac Guljermu Pitt li semmejtilcom, u bèda jaħseb chif jingħakad mal bkija tal Europa biex jilka' lil uied tal hażen li chien hiereg minn geuua Franza. Dil għakda saret, għax Franza chienet thedded lil colħadd. Bil ffit il ffit, is-salt niet collha tal Europa uakgħu taħt il Franciżi; l'Ingliterra uħidha bakgħet iżzommilha, ma tridx táf b'tisuija.

Dan it-taħuid ta Franza u it-telfa tal Amerca, sfau xi gíd lil nsara tal Ingliterra. Sal 1778, l'insara chienu għádhom maħkurin, l'actar il kassisin: mán iħarrec uieħed minnhom, jakla mitt lira! Fl'Irlanda, mbagħd, ma ngħidu xejn! Izda, il Gvern, biex ma igħerrixhomx bħalma chien għerrixhom fl'Amerca, bèda jierħilhom xi ffit: jecc m'hux hağ'oħra, għaddiet ligi illi l'insara jistgħu jirtu ràba u bìni.

Lil x'uħud ma għoğobhomx: Lord Gordon xeueux il protestanti għall nsara; u l'egħdeuua damu gimgha imezzgħu u jaħarku il cnejjes tal nsara. Il gvern ma għarafx x'jakbad jagħmel; katagħha is-sultan Ġoř ħt-Tielet: "Ağħmlu in-nâr fukhom!" Daks sitt sieghât uara, rakad collox; imma, mietu sitt mitt ruh! L'insara hađu ir-ruh; bdeu jaħdmu, jaħdmu, sachemm mal hamsin sèna uara, daun il ligijiet tnehħeu. Gíd ieħor chien, li bosta kassisin u iskfijiet franciżi maħ-rubin minn Franza, marru jistchenneu fl'Ingliterra, u l'Ingliterra lakethom: dan xerred fukha il ħniena u il barca t'Alla.

*(Bosta Patrijiet u Sorijiet fi žmienijietna marru l'Ingliterra minn Franza mnejn ħtigilhom jitilku għal-
iex ma reduhomx actar; u dan l'aħħar, bosta oħrajn
uħabru hemm mill Portugall, fejn għamlu għalihom
bl'icrah).*

Iżda, l'Ingliterra chien għād bakegħlha x'taksam ma Franza. Napulium Bonaparti mueded Corsca, minn fizzjal tal artillerija, chien talagħ sa laħak general fuk colħadd. Fl'1798 telak bi flotta kauuija għall Egittu; u chif chien nieżel, għadda Malta u ħadha minn taħt idejn l'Ordni ta San Ġuann. Aħna bkajna nsemmuħ żmien il Franciżi, u għandna għaliex ma ninseuħx. L'Egittu chien hemm Lord Nelson jitten-nih bil flotta inglizi fil port ta Abukir. Hemm saret taktiegħa, u mill iġfien franciżi, bilchemm erbgha ħar-ġu b'uiċċ il gīd. Uara din ta'n-*Nil*, reġgħu tau xebgħa f'*San Ġuann ta Aciri*; haun Bonaparti kalagħha minn għand Sir Sidney Smith, armirall ingliz.

Dil ħabta, il Maltin, maħkura mill Franciżi, kĀmu għalihom; u billi l'egħdeuua tal Franciżi chienu ħbieb mal Inglizi, l'Inglizi geu haun iġħinu lil misserijietna; sachemm il Franciżi, magħlukin geuua is-suar tal Belt, għafashom il guħ u fl'aħħar ħtegilhom jitilku minn Malta. Ix-xjuħ tagħna għādhom isemmuh żmien *l'imblocc*, u il Maltin ma tista tinsieh katt dac iż-żmien kalil, kalil bosta!

Fl'1804 Bonaparti sār sultan tal Franciżi, ħa l'isem ta *imperatur*, u il Papa Piu is-VII xeddlu il curuna. Serrah il Franza mill ktil u uakkaf ir-religion nisranija, u dan chien gīd; iżda, mbagħd, ried jieħu l'Europa collha taħt idejħ. Gieb f'ix-xejn il kauua tal Austrija u tal Prussja. Ankas lil Papa ma ħafirha: ħādлу is-saltna tiegħu, u sār sultan tal Italja. Ma chienx biżżejjed: kabad il Papa taħt idejħ u ħadu pirġunier fi Franza. Rebbieħ minn colħadd, tilef biss mal Papa, għaliex il Papa ma rħielux; u tilef mal Ingliterra, li chissritu fuk il baħar bil ħila ta Nelson.

Nelson chellu miegħu bosta baħrin irlandizi nsara li giebu ruħhom tajjeb hafna ; Nelson, ta ragel li chien, faħħarhom, u dan suielhom uisk.

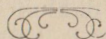
Daks chemm Nelson chien jinkàla għall baħar, chien jisua għall art Sir Arturu Wellesley, li il kud-diem laħak Duca ta Willington. Rebbieħ fuk xatt id-Douru u f' Talavera, fl' 1810 hàrrab il Franciži minn Portugall, u hareg rebbieħ minnhom fli Spanja. Is-saltniet tal Europa stembħu u kàmu għallenija għall Franza. Bdiet ir-Russja, is-sèna 1812. Bonaparti gàbar miegħu nofs miljun mill akua zaġġaħ tal Europa u gibed lejn Moscovja. Fil uakt, Wellington rħielha għall fuk Franza, u rebaħ f' it-takbidjiet ta Salamanca, Vittoria, Pirenej u Tolosa. U Bonaparti ? Is-silg u il bard ta'r-Russja, ħarbtulu is-suldati ; l' azzarini bdeu jakgħulhom mn'idejhom chif chien kallu il Papa Piu VII lil Bonaparti fuk li ħarbat il Cnisja.

L'Ingliterra zammet jiebes ; nefket miljun lira biex uakkfet is-suldati ta'r-Russja, ta li Svezja u tal Prussja, li chienu haġa uahda magħha : geu il coll fl'idejn mal Franciži, tauhom xebgħa f'Lipsja, fejn Bonaparti tilef ; daħlulu f'Parigi, u lilu itturuf-nauh fil gżira tal Elba, krìb mill Italia.

L'Inglizi, sa haun, chienu bakgħu f'Malta ; iżda, Malta chienet għàdha ma hix tal Ingliterra. Fl' 1815, saret làkgha fil belt ta Vienna, biex is-slaten jiftieħmu bejniethom fuk il kasma tal artijiet tal Europa : dan l'igħidulu il *Congress ta Vienna*. Fih ftieħmu li Malta u Għaudex jibkgħu għall Ingliterra, chif ifissru dauc il chelmiet bil latin li għàdcom tistgħu takrauhom fuk il *Mainguard*, il Belt : “ *L'imħabba tal*

Maltin u il ftehim ta bejniethom is-slaten tal Europa, reduhom dawn il gżejjer jibkgħu f'idejn il Britannja ir-rebbieħa. MDCCCXV. ”

Fl'aħjar ta dil ftehim, Bonaparti ħarab u rēga daħal Franza. In-nies daret għall miegħu, u is-sultan Uigi it-XVIII ħtiegħu jaħrab. Arġa ati mill ġdid! Bonaparti xtehet fuk il Belġu; iżda, bla telf ta żmien xejn, Wellington telak b'in-nies tiegħu jingħakad mal Prussiani, li chellhom Blucher general tagħhom. L'egħdeuua ltakgħu nhar is-16 ta ġunju: jumejn uara, dan Bonaparti u Wellington sabu ruħhom uiċċ mb'uiċċ f' Waterloo. Takbida chiefra: għall tminn siegħât tau bla ħniena, sa uasal Blucher b'in-nies tiegħu, u il Franciżi marru minn taħt. Bonaparti ħarab lejn Parigi u colħadd għall urajh. Ftit iġmiegħ uara, telak ruħu f'idejn l'Inglizi, u dawn bagħtugħ fil gżira ta Santa Liena, bejn l'Affrica u l'America, u fukha Napuliu Bonaparti temmieħa ħajjtu nhar il 5 ta mejju 1821. L'Europa striehet minnu, u għall erbghin sēna ħadd ma tħarrec.

XXXII.

Wellington

Dan il general, chien mill akua nies li tuieldu fl'Ingliterra: kalbieni, għakli, mixgħul bl'imħabba ta

pajjiżu. Għadni chemm semmejtulcom u nistħajjilcom tixtieku tafu xihaġa fuku.

Tuieled fi'Irlanda; chien jismu Arturu Wellesley. Ma'ż-żmien, laħak Duca ta Wellington, u lakkmuġh id-Duca tal *Hadid*, għall kauua tiegħu. Tgħallem l'armi fi'Ingliterra u fi Franza: fejn katt setgħu jobsru l'ingħallunin tiegħu il franciżi li dan chellu għad jirbaħ l'akua generali li chellha Franza!

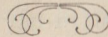
Uèra il kauua tiegħu fi'Indja u fi Spanja; izda, l'actar, f'Waterloo, fil Belġu. Hua u sejjer hemm b'in-nies tiegħu, Bonaparti chien kâl: “Nifraħ li ser nkejjes ix-xâbla tiegħi ma ta Wellington!” U meta sâb ruħu uiçc mb'uiçc miegħu, għaliex Wellington firex is-suldati fuk għolja, Bonaparti règa kâl: “Daħal ġo'n-nassa; tiegħi hu!” Imma, fallielu.

It-18 ta ġunju tal 1815, Nhar ta Hadd fuk ofs-inhar, il Franciżi fetħu in-nâr tal canuni għall fuk l'Inglizi, u dejjem reskin għall fukhom, uakt li Wellington b'in-nies tiegħu, ireġġgħuhom l'ura. Nâr il Franciżi uakka' bosta Inglizi, u Wellington tisimgħu iġhâjjat: “Imleu il fieragħ!” u malli jakagħlu suldat ta kuddiem, jiersak sieħbu minn ta urajh, biex il għadu ma jicsirlux il *castell* li hu uakkaf b'is-suldati tiegħu. Haun tersak il Franciżi b'iz-żuimel imlebbta; imma, isibu sûr tal azzâr, u ireġġgħu l'ura mħarrbin b'in-nâr jeu bil baljuletta.

Wellington, riecheb fuk iz-żiemel, jilħak ma col-ħadd, ikauuilhom kalbhom l'in-nies tiegħu: “Uliedi, ara xiħadd minncom jitharrec! Żommu dejjem, rgiel! Ftacru f'pajjiżna, u ara ma nerħulux lil għadu!” U xita balal issaffar maduaru. Is-suldati riedu li jitlakhom għall fuk il Franciżi: “M'hux uakt, uliedi;

stenneu ffit ieħor!” Habtu jaktgħu kalbhom dakxejn uahda x’hin rau xi generali tagħhom jakgħu mejjtin: “Ara tibzgħu!...” kalilhom. “Daluakt nirbħu!”

Ix-xemx bdiet tgħib, u Bonaparti ressak riġment li ħadd chien għādu ma rebħu, biex bih ichisser l’Inglizi. Wellington, x’hin lemaħhom sejjrin għall fuku, deher jittenniehom uahdu ma erba’ fizzaġali, għaliex chien ħeba riġment taħt ħajt. X’hin deherlu, għajtilhom: “Kumu u xteħtu fuk f’egħdeuua!” L’Inglizi fetħu in-nār fuk il Francizi, u bakgħu irossu fukhom sachemm laħkuhom bil baljuletti, u ħarrbuhom, u kàtlu bosta minnhom. Xteħtu, mbagħd, il coll għall fukhom, u saret taktiegħa bla ħniena; u hemm ntemmet il kauua ta Bonaparti.

XXXIII.

Sir Isaac Newton

Sejjer issa nsemmilcom uieħed mill akua rġiel li katt chellha l’Ingliterra. Chien ebir, iva, m’ħux għax kered l’egħdeuua tagħha, jeu għax rebħilha xi artiġiet; iżda, għall għerf u it-tieba tiegħu.

Dac chien Isaac Newton (*Ajżak Njuton*). Tuaeled f’Woolstharpe is-sèna 1642. Meta mietlu missieru, chien għādu dakxejn ta tfajjel; iżda, ommu ħadet ħsieb rabbietu tajjeb. Minn emieni ħasbitlu għa’t-

tagħlim, u għadda il kuddiem l'actar fil *Matemâtca*. Moħħu chien jatih uisk għall dan it-tagħlim sabieħ ; u bil għakal tiegħu u daks chemm ħàbrec, sebak f'dan it-tagħlim lil mîn chien igħallmu. Fi żaienu, chieniu jafu, bejn uieħed u ieħor, li il għajn tara għaliex tara, bla ma jafu igħidulec chif u il għaliex. Imma, Newton kâl: “ Għaliex tara ? ” U aħseb, u tchixxef, u sħarreg u ġarrab b'*lenti* ta'z-żġieg, u aghlak u jiftaħ, sâb chif inhi magħmula il għajn tal bniedem, sâb chif fiha jidħol id-daul, chif ix-xbiha tal ħuejjeġ tidħol mill ħabba tal għajn u tibka sejjra sa geuuu, u chif jaħdmu in-nervi, ir-riti u l'ilma li għandna fiha. Din ħia l'*Ottica*, jeu it-tagħlim ta chif narau. Dac li jafu il-lum fuk dan it-tagħlim, nistgħu ngħidu li nafuh minnu, għâd li dan it-tagħlim, dejjem actar bakagħ sejjer il kuddiem.

Haġa tkabbdec oħra. Semmejt il *lenti*, jiġifieri dac iż-żġieg ta't-trombi, għamla ta għazza ; għax, *lenti* tisser għazza. Ma ngħidilcomx chemm ħaseb u ħadem Newton fuk il *lenti*, u chemm il għamla ġarrab, u chemm ressak u bieghed. Moħħcom mâr f'it-trombi, nistħajjel : u hece hu. Iħares b'it-trombi : lejnieħ ? Lejn is-sèma ; u ma ngħidilcomx chemm cuiecheb lemaħ fil bogħod, li bil għajn ma narauhomx. Dan chien kâsam ġdid għall Newton : u l'*Astronomija* jeu it-tagħlim tal cuiecheb, għaddiet uisk il kuddiem uara dac li chixef hu.

Haun suietlu uisk ucoll il *Matemâtca*, li tgħallem il chemm, id-daks, it-tokol u il mîxi ta colma narau. Nieħdu ix-xemx bil *pianeti* u il *comèti* l'iduru maduarra. Newton kâl: “ Jece dil *pianeta* hi ebira daks hece, mela, tinsâb bgħid daks hece m'ix-xemx u imis-

sha tigrì daks hecc f'is-siegħa. Jecc, mela, tinsáb bghid daks hecc m'ix-xemx u tigrì daks hecc, il còbor tagħha imissu daks hecc.

Halli ngħidilcom x'chien li fetahlu moħħu għall dal għerf lil Newton. Is-sèna 1665 dahlet il pesta f'Londra; u hu ngàbar f'dakxejn ta dâr li chellu f'Woolsthorpe. Chien is-sajf, u lejla uahda chien il kàmar cuinta u chienet il għomma. Newton xtehet fil gnien taht sigra ta't-tuffiħ. Chif nzerta uiècu il-fuk, uakgħet tuffieħa u giet fuk gbìnu. Ndehex, u kâi b'ic-cajt: " Hsibt illi uaka' il kàmar fuk gbìni! " u ghaddiet. Reħa ffit, u kâl: " Coss, stemm, stenna! jien ghidt bluha. Hua il kàmar jista jakagh? U x'jigifieri jakagh? " Lakka' il għerf tiegħu mal għerf tal oħrajn, u sâb b'liema kies Alla l'imbierec kassam il ħulkien tiegħu, mill iżgħar duda li titħarrec fl'art sal akua cheucba li tidli f'is-smeuujiet.

Għandcom tafu li dan Newton, f'colma chien jagħmel u jahseb, chien ikâs li jati gieħ l'Alla, għall għerf u is-setgħa tiegħu. Dan il bniedem daks chemm chien gharef, dakshecc iehor chien jistkarr li uisk ffit jista jagħraf il bniedem. Chien jieħodha ma mân ma jiemminx il ħuejjeġ t'Alla; u chien, meta jisma bl'Isem mkaddes tiegħu, ikum bil uiekfa, u inizzel rasu b'kima cbira.

Bil għerf u il għakal tiegħu, Newton oghla uisk. Fl'1695, laħak câp ta'z-Zicca, ta fejn jistampau il flûs. Chien midħla ta's-slaten ta zmienu; u ir-regina Anni, fl'1705, għamlitu cavalier. Chien maħbub minn colħadd għall ħleuua u it-tieba tiegħu. Mjet ta tmenin sèna (1727) u difnuh f'Westminster, fejn jindifnu is-slaten u in-nies il cbâr tal Ingliterra.

XXXIV.

L'Aħħar Zmenjiet

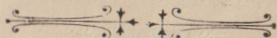
Giorg *it-Tielet* mjet ta 82 sèna fl'1820, uara li chien flu sultan sittin sèna. Dan chien jibza mn'Alla, u chien ragel ta chelmtu. Lil nsara, izda, ma serraħhomx biex bħallichiecu ma jiesirx il ħalfa li chien għamel meta laħak sultan tal Ingliterra.

Giorg *ir-Raba'* mjet fl'1830. Dan, ulied ma chellux, u laħak urajh Guljermu *ir-Raba'*, duca ta Clarens. Dan mjet uara seba' snin; u billi ankas hu ma ħalla ulied, laħket VITTORIA, bint ħuh Duardu, id-duca ta Kent, f'gunju tal 1837.

Fl'aħħar sèna ta ħajjtu (1829), Giorg *ir-IV* radd lil nsara il ħkûk tagħhom; ħabat irid iżomm jiebes bħall missieru; izda, bażagħ illi l'Irlanda tkumlu.

Daniel O'Connel, irlandiż, ħadem uisk biex l'insara jakelgħu li kalgħu, uakt li id-duca ta Wellington, protestant, għamel li satagħ biex ifixclu u l'insara jibkgħu fejn chienu. Il-lum, l'insara mchien ma keghdin tajjeb-daks chemm taħt l'Ingliterra.

Sa haun li “ *Storia tal Ingliterra* ” li chiteb Preca, u haun niekfu aħna, biss nzidu l'aħħar chelma ta Preca u miegħu ngħidu aħna : “ Jalla din ir-rabta lejn l'Ingliterra u Malta tibka għal dejjem ! ”

Fuk il

Cotba tal Moghdija ta'z-Zmien

Fost Pittri li jaslulna fuk daun il Cotba, uahda minnhom tgħid hecc: “Xeukti hia, chif għandec f'idejje haġa tant tajjba, il *Cotba tal Moghdija ta'z-Zmien*, ma tistax thennina billi drabi tatina nakrau xi ġabra ta' takbil sabieħ, bħalma ġa tajtna *Il Gifen Torc*, il ġmiel tiegħu! *Tobija*, sabieħ; u l'haun u l'hinn xi takbil ieħor bħalma huma ta Preca, ta Buhagiar, Camilleri, u xi ħrafa ta Vassall? Fejn hua il bkija tagħhom? Hrejjeġ u takbil sabieħ tant! Għaliex il huejjeġ sbieħ għandhom jintilfu, huejjeġ li iġħaxxku bla ma iħassru? Idħol għaliha int din il haġa u issehħlec tas-seuua.”

Haddieħor jixtieq il “*Għerf bla Mictub*” ta Patri Manuel Magri, ġizuita, jingàbar fi ctieb uieħed.

Oħrajn iridu chiecu li jiergġu johorġu il cotba ta kabel, għaliex ma laħkux xtrauħom, u issa bakgħu mingħajrhom, u iridu jithābtu haġna biex jiddubbaw xi uieħed li jonkoshom!

Minn għalina, irridu chiecu naktgħulhom xeukit-hom ilcoll; imma chif jista icun? Dan l'aħħar, hareġ in-*Nichet u Ferħ*! ta G. Mifsud Bonnici. Imissu jin-ħataf daks chemm hu sbejjah! ħriġnih f'ir-Randan, billi fuk il Passioni u il Meut ta Sidna Gezù Cristu, u ħsibna li sa Hadd-il-Għid ma icunx bakagħ actar minnu għal beigh. It-takbil ta Duardu Cachia, uegħ-duhulna; imma, għādna nittenneuh.

Colba tal Moghdija taz-Zmien

Il **Colba Nru. 107** u **Nru. 108** bi hsiebna nohor-
gubhom flimchien, billi icunu l'*Ehmet u it-Tieni taksima*
ta xoghhol uiehed. U billi it-Tieni Taksima ta
dan ix-xoghhol, ghadha f'idejn li staripatur, hrigna
il **Ctieb Nru. 109** biex ma nhallucomx tistenmeuh,
la darba lest.

In-Nru. 109 issibu fih

IL KASSATA TAL MILIED!

Biex daun il *Colba tal Moghdija taz-Zmien* jimxu
actar il kuddiem u jaghmlu xi ffit tal gid, jinhtegil-
hom il ghajnuna ta min jaghmel id-dmir tieghu biex
igharrafhomm lil hbieb; billi uiehed jixtri minhom
b'it-tuzzani minn ghand il Librar Ganni Museat, *ta*
kuddiem il Posta il kadima, il Belt, jeu minn ghand
il Librari l'otra li ghandhom minnhom, u mbaghd
ikassanhom lil min ma jistagħx jonfokloc dauc it-
tlet soldi mhabba l'ghaks li ahna fih; u hecc, barra
milli b'din l'ghajnuna jixterrdi uisk izjed, jahdmu
actar bil hajra dauc li għall mhabba tagħcom jiehdu
hsieb jietbuhom, daun il

Colba tal Moghdija ta'z-Zmien.